

B
U
L
L
E
T
I
N

K N O B

KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

2024 2

JAARGANG 123, 2024, NUMMER 2

KONINKLIJKE NEDERLANDSE
OUDHEIDKUNDIGE BOND

OPGERICHT 7 JANUARI 1899

Onafhankelijk peer-reviewed wetenschappelijk tijdschrift van de KNOB, mede mogelijk gemaakt door Faculteit Bouwkunde, Technische Universiteit Delft
ISSN 0166-0470

HOOFDREDACTIE

Prof. dr. Hanneke Ronnes (Universiteit van Amsterdam/Rijksuniversiteit Groningen)

REDACTIE

Prof. dr. Stijn Bussels (Universiteit Leiden)

Prof. dr. ir. Rika Devos (Université Libre de Bruxelles)

Prof. dr. Merlijn Hurx (Katholieke Universiteit Leuven)

Dr. ir. Ivan Nevzgodin (Technische Universiteit Delft)

Dr. Aart Oxenaar (Technische Universiteit Delft)

Dr. Eva Röell (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed/Universiteit Utrecht)

Dr. ir. Frederik Vandyck (Universiteit Antwerpen)

Dr. Kim Zweerink (MOOI Noord-Holland)

Drs. Els Brinkman (eindredacteur)

Robyn de Jong-Dalziel (vertaler)

KOPIJ VOOR HET BULLETIN KNOB

Voor richtlijnen zie www.knob.nl/bulletin
Voorstellen voor kopij graag aanleveren bij:
Bulletin KNOB
info@knob.nl

ABONNEMENTEN EN LIDMAATSCHAP KNOB

Abonnementen en lidmaatschap KNOB particulier:
€ 75,00; t/m 28 jaar: € 32,50; instellingen en organisaties: € 175,00. Het lidmaatschap wordt aangegaan voor de duur van een kalenderjaar en wordt stilzwijgend verlengd. Lidmaatschap voor het leven is ook mogelijk.

BUREAU KNOB

Drs. Judith Fraune

Postbus 5043, 2600 GA Delft, T 015 278 15 35
info@knob.nl, www.knob.nl

BESTUUR KNOB

Drs. Korrie Louwes (voorzitter), em. prof. dr. Bernard Colenbrander (lid), drs. Patrick van der Klooster (vicevoorzitter), Agnes Kooijman MA (penningmeester), Mauro Smit MA (secretaris)

VORMGEVING Suzan Beijer, Amersfoort

DRUK Wilco, Amersfoort

INHOUD

ARTIKEL

- 1 VALERIE HERREMANS EN JORIS SNAET
Hofarchitectuur in dienst van mariale devotie. De bouw van de kerk, de galerij en de residentie van de oratorianen van Scherpenheuvel
- 23 GERRIT BERENDS, M.M.V. GABRI VAN TUSSENBROEK
De middeleeuwse huizen van de Nijmeegse Benedenstad. Resultaten van een historisch documentatieproject (1959-1973)

BOEKBESPREKINGEN

- 50 Bart D. Verbrugge, *Johannes Mutters jr. 1858-1930. Bedreven in vele bouwstijlen*
Han Timmer, *De Roos & Overeijnder 1895-1942. Een Rotterdams architectenbureau. Bouwen voor havenbaronnen en arbeiders*
Michiel Kruidenier, *Gerrit van Arkel 1858-1918. Van neostijl tot Nieuwe Kunst*
(bespreking Wilfred van Leeuwen)
- 52 Catja Edens e.a. (red.), *Vrouwen in architectuur*
(bespreking Sofie De Caigny)
- 54 Willemieke Ottens, *Standhouden. Adellijk landgoedbeheer in Nederland. De twintigste-eeuwse geschiedenis van Leuvenum en De Bannink*
(bespreking Martin van den Broeke)

Afbeeldingen omslag

Voorzijde: Portret van Joost Bouckaert, de eerste pastoor van Scherpenheuvel, toegeschreven aan het atelier van Theodoor van Loon, ca. 1620. Olieverf op doek, privéverzameling (foto Philippe De Gobert)
Achterzijde: Nijmegen, Grotestraat 75-79, 1957. Foto G.Th. Delemarre (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

© Bulletin KNOB wordt uitgegeven onder een Creative Commons Attribution 4.0 International (cc by 4.0) licentie. Artikelen mogen vrij worden gebruikt, mits deze op de juiste wijze aan de auteur worden toegeschreven. Zie bulletin.knob.nl/index.php/knob/about voor het open access beleid van Bulletin KNOB.

Dit nummer is mede gefinancierd door

HOFARCHITECTUUR IN DIENST VAN MARIALE DEVOTIE

DE BOUW VAN DE KERK, DE GALERIJ EN DE RESIDENTIE VAN DE ORATORIANEN VAN SCHERPENHEUVEL

VALERIE HERREMANS EN JORIS SNAET

In deze studie presenteren wij nieuwe inzichten over de bouw en de betekenis van het mariale devotieoord van Scherpenheuvel die resulteren uit ons recent ondernomen bouwhistorisch onderzoek. Dit was aanvankelijk gericht op de kerktoren en op de galerij, die

gelegen is achter de kerk en leidt naar de vroegere residentie van de oratorianen. Een stilistische analyse van de ornamenten en een dendrochronologische bemonstering van de dakkap van deze galerij resulteerden in een precieze datering van dit belangrijke onderdeel van de locatie. De galerij en het oratorianenverblijf werden ook typologisch ontleed, wat er op wees dat deze gebouwen niet louter een religieuze functie had-

▲ 1. Voorzijde van de mariale bedevaartkerk van Scherpenheuvel (Wikipedia)

den, maar ook thuishoren binnen een prestigieuze, adellijke context. Deze nieuwe gegevens werden ten slotte getoetst aan de inwijdingsakte uit 1627, wat leidde tot een nieuw inzicht in het iconografische programma van de kerk en de functionele inrichting van het bedevaartsoord.¹

DE BOUW VAN DE KERK EN STAD VAN SCHERPENHEUVEL

Scherpenheuvel was aan het einde van de zestiende eeuw een onooglijk plaatsje vlak bij de stad Zichem waar een miraculeus Mariabeeldje in een eikenboom werd vereerd. In 1604 brachten de aartshertogen Albrecht (1559-1621) en Isabella (1566-1633) een eerste bezoek aan Scherpenheuvel, nadat het beleg van 's-Hertogenbosch door de Staatse troepen was opgeheven. Op dat ogenblik was de eik op bevel van de Antwerpse bisschop Johannes Miraeus (1560-1611) al gekapt, vermoedelijk om bijgelovige praktijken in de kiem te smoren, en was de bouw van een kleine stenen kapel begonnen.

Na de val van Oostende in september 1604 beslisten de aartshertogen uit dank voor deze overwinning om van Scherpenheuvel een zelfstandige stad te maken en er een nieuwe kerk te bouwen (afb. 1). In 1605 kreeg het plaatsje dezelfde stadsrechten als Oostende en werden de eerste werken opgestart.² Albrecht schonk een grote som geld en gaf de nodige richtlijnen mee. Zo sprak hij de wens uit om rondom de bedevaartkapel bomen aan te planten in de vorm van een zevenpuntige ster en veertien staties of kapellen op te richten die de zeven vreugden en smarten van Maria dienden te verbeelden.³ Rondom de stad werden ook een loopschans, een houten palissade en drie gemetselde toegangspoorten aangebracht, die later werden uitgebouwd tot een zevenhoekige fortificatie met bastions. Het project verenigde op die manier intellectueel-humanistische idealen met politiek-religieuze doelstellingen, die een uitgesproken karakter kregen omdat het gehucht deel uitmaakte van de baronie Diest, waarvan de prins van Oranje landsheren waren.⁴

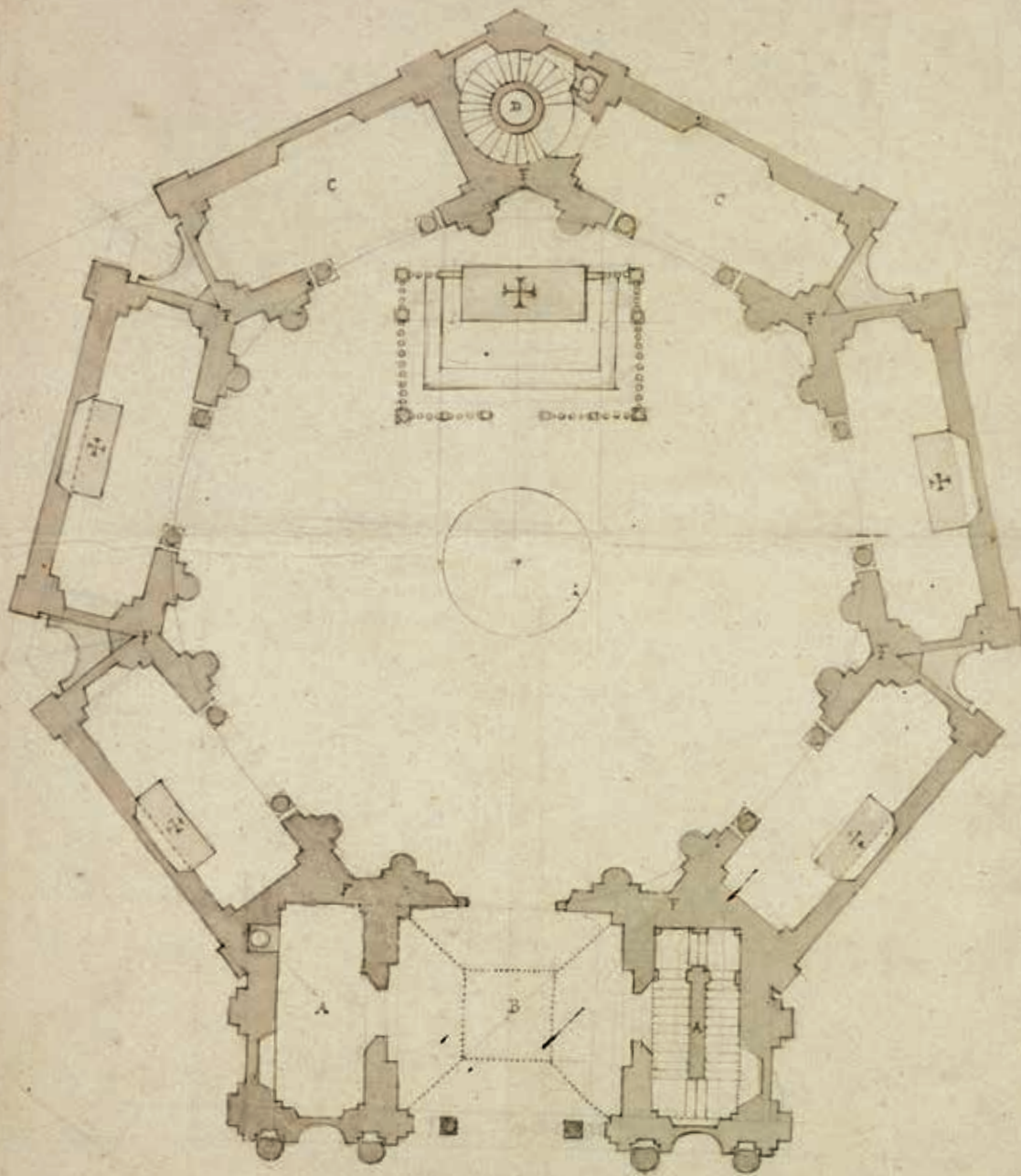
Op 26 april 1607 werd Hendrik Meerte aangesteld als *surintendant* van de bouwwerken. Hem werd opgedragen de werken uit te voeren volgens de tekeningen die door Wenzel Coebergher (1557-1634) werden aangeleverd.⁵ Coebergher was op 24 december 1605 aangesteld als architect-ingenieur aan het aartshertogelijk hof, nadat hij lange tijd in Italië als schilder, maar vermoedelijk ook als architect werkzaam was geweest. Tegelijkertijd met de kerk van Scherpenheuvel ondernam hij eveneens in opdracht van de aartshertogen de bouw van het klooster van de karmelietessen in Brussel, dat gelegen was net buiten de muren van het paleis op de Coudenberg.⁶ De kerk van dit klooster, die gebouwd werd tussen 1607 en 1611, was de eerste in de Nederlanden met een op Italiaanse voorbeelden geïnspireerde schermgevel.

In 2021 publiceerde Naujokat een ongedateerd ontwerp voor een grondplan van de kerk van Scherpenheuvel, dat wordt bewaard in het Ashmolean Museum in Oxford (afb. 2).⁷ Het is voorzien van een geschreven legenda, wellicht van de hand van Coebergher.⁸ De plattegrond toont een grote overeenkomst met de huidige koepelkerk doordat het zevenhoekig is, een uitstekend entreeportaal met twee nevenruimten heeft en het interieur geleed is door pijlers. De plattegrond toont echter ook een aantal belangrijke verschillen. In de plaats van een campanile aan de oostzijde heeft dit kerkontwerp twee kleine torens aan de westzijde, wat destijds veelvuldig in de Italiaanse kerkbouw voorkwam. De zeven ruimten rondom de centrale koepelruimte zijn veel kleiner dan de huidige zijkapellen en het kerkontwerp telt ook slechts vijf altaren, omdat de twee oostelijke ruimten rond de centrale koepelruimte een sacristie en een bergplaats bevatten. Het opschrift vermeldt dat de aartshertog ook opstandtekening van de gevel en het interieur bezorgd zullen worden, indien dit ontwerp op zijn goedkeuring kan rekenen.

Op 2 juli 1609 werd de eerste steen van de nieuwe kerk gelegd in aanwezigheid van de aartshertogen.⁹ Uit een brief van Coebergher gedateerd 14 november 1609 blijkt dat op dat ogenblik de fundamenten zijn voltooid en de steenhouwers waren gestart met het houwen van stenen, zodat de volgende zomer de muren gemetseld konden worden.¹⁰ Op 13 maart 1610 werd de nieuwe parochie Scherpenheuvel opgericht en werd Judocus Bouckaert (†1646) als pastoor aangesteld.¹¹ Op 16 januari 1613 kreeg hij de toestemming om gedurende drie jaar in de Nederlanden aalmoezen te verzamelen, omdat de opbrengsten van de offerblokken in de kerk niet volstonden.¹² In 1613 werd de kleine stenen kapel afgebroken en het materiaal verkocht aan de kapelmeesters van de Allerheiligenkapel in Diest, die er de herstellingen aan hun eigen kapel mee ondernamen.¹³ Op dat ogenblik waren drie van de zes zijkapellen en de sacristie van de kerk van Scherpenheuvel voltooid, zodat de mis gecelebreerd kon worden.¹⁴

Ondertussen vorderde ook de bouw van de stad (afb. 14). De bouwblokken, grachten en wallen werden aangelegd volgens een strak, geometrisch zevenhoekig patroon met in het middelpunt de kerk en de hieromheen gelegen *hortus conclusus*. Deze tuin, die ook fungeerde als kerkhof, was aangelegd met boompartijen die een zevenpuntige stervorm vormden en was omgeven door een muur. Aan de binnenste zijde van deze afsluiting lag een brede processieweg die geheel deze buitenmuur van de *hortus conclusus* volgde. Het is aannemelijk dat deze zevenpuntige stervorm teruggaat op de initiële wens van de aartshertog om de zeven vreugden en de zeven smarten van Maria in staties rondom de kerk te verbeelden. De

In sui fianchi del Vestito segnato d, formeranno due torrelli, e applicare le lampade, et il primo solo
 B nel scrinio e l'organo, et una della musica G sui signati c, una scrinia e sacristia
 et l'altra per repository delle cose necessarie del tempio D e scala aperte, per montare alla
 cupola, da dentro et fuori, qual cupola sarà notata come il muro interiore segnato F, e restano
 le capelle de fianco, in loro le controforti, et arco per maggior ornamento del tempio, et
 essendo questa pianta a soddisfazione de V. S. per fare l'altare da dentro et fuori,

2. Ontwerp van de plattegrond van de kerk van Scherpenheuvel met legende door Wenzel Coebergher, omstreeks 1607
 (Oxford, Ashmolean Museum, University of Oxford)

3. De mariale bedevaartkerk van Scherpenheuvel, gezien vanuit het noordwesten (KIK/IRPA, Brussel)

ideale, geometrische plattegrond van de stad Scherpenheuvel kreeg hierdoor een uitgesproken religieuze, symbolische betekenis. In 1620 maakte Frederik Kierurt (†1627), die Meerte was opgevolgd, twee offerthes voor de realisatie van de vestigingswerken, waarvan Albrecht de laagste voor een bedrag van 10.700 gulden, goedkeurde.¹⁵

Van deze doorgedreven stadsplanning getuigt een door schilder-architect Jacob Francart (1583-1651) gesigneerde plattegrond die bewaard wordt in het kerkarchief.¹⁶ Deze plattegrond hoort bij een op 23 maart 1635 gedateerde gezegelde akte van Filips IV (1605-1665), die gebiedt de stad volgens dit plan aan te leggen overeenkomstig de wens van de aartshertogen.

DE KOEPEL

Op 14 juni 1614 stuurt Isabella een brief aan haar broer Filips III (1578-1621), koning van Spanje, met een verzoek om financiële steun voor de constructie van de koepel.¹⁷ In de brief vermeldt ze dat ze een plan heeft toegevoegd waarop is aangeduid tot waar de werken zijn gevorderd, zodat Filips III kan aangeven of er zaken zijn die hij gewijzigd wil zien. Isabella belooft tevens dat zijn wapen zowel aan de buitenkant als aan de binnenkant van de koepel geplaatst zal worden. Ook spreekt ze de wens uit dat er gedurende de zomer kan worden doorgewerkt en vermeldt dat er op dat moment voldoende steen is om de kerk tot aan de kroonlijst af te werken. Op 8 augustus 1614 schrijft Isabella aan haar broer dat ze zijn schenking heeft mogen ontvan-

gen en dat ze de aankomst van de ontwerptekening van de koepel ‘volgens de smaak van de Koning’ afwacht.¹⁸

Uit een schrijven van 24 september 1617 blijkt dat de werken aan de koepel gestart zijn dankzij de fondsen die Filips III ter beschikking heeft gesteld.¹⁹ Op 21 juli 1619 is de koepel bijna af, zo blijkt uit een andere brief die Isabella aan haar broer schrijft. Ze dringt aan op een nieuwe schenking, zodat de koepel die zomer volledig kan worden afgebouwd. De aartshertogin aarzelt niet haar vraag kracht bij te zetten door haar broer er op te wijzen dat er instortingsgevaar dreigt voor een niet volledig voltooide koepelconstructie.²⁰

De decanale visitatieverslagen van 1618 vermelden dat de werken ook geconfronteerd werden met een gebrek aan bouw materiaal.²¹ Dit probleem werd verholpen door de import van steen uit Denemarken. De aanvoer hiervan liep vertraging op, doordat de boten die de stenen vervoerden vanwege het vriesweer een tijdlang stillagen.²²

De correspondentie van de aartshertogin lijkt er op te wijzen dat de koepel (met uitzondering van de lantaarn) omstreeks 1620 werd voltooid en een ‘koninklijk’ uit Spanje geïmporteerd ontwerp betreft dat misschien zelfs door Spaanse architecten werd uitgetekend. Er zijn inderdaad aanwijzingen dat het ontwerp van de koepel werd gewijzigd tijdens de bouw. Het entreeportaal en de schermgevel ogen tegenwoordig proportioneel erg klein ten opzichte van het monumentale volume van de koepel. Het voorontwerp van omstreeks 1607 toont aanzienlijk kleinere zijkapellen, die misschien werden vergroot om meer steunvolume te genereren voor het tijdens de bouw gewijzigde koepelontwerp.

De koepel in Scherpenheuvel bestaat uit één schil natuursteen en is bezet met loden platen. Hij neemt vanwege zijn grote afmetingen en technische uitwerking een unieke plaats in binnen de architectuurgeschiedenis van de Zuidelijke Nederlanden. Het profiel ervan en in het bijzonder het voorkomen van de zware, voluutvormige steunberen rondom de trommel verwijzen duidelijk naar Italiaanse voorbeelden, bijvoorbeeld de ronde antieke tempel opgenomen in het traktaat van Antonio Labacco (1495-1570) of de tussen 1631 en 1687 in Venetië gebouwde kerk van de Santa Maria della Salute, waarvan de koepel bestaat uit een stenen gewelf en een houten buitenschil.²³ Vanuit technisch oogpunt vertoont de koepel een zekere overeenkomst met de koepel van de kerk van het tussen 1563 en 1584 gerealiseerde Escorial, die eveneens bestaat uit één enkele stenen schil versterkt met grote ribben.²⁴

De weergave van de werf van de kerk van Scherpenheuvel in de achtergrond van het aan het atelier van Theodoor van Loon (1581/1582-1649) toegeschreven, omstreeks 1620 geschilderde portret van pastoor Joost

4. Portret van Joost Bouckaert, de eerste pastoor van Scherpenheuvel, toegeschreven aan het atelier van Theodoor van Loon, ca. 1620. Privéverzameling (foto Philippe de Gobert)

Bouckaert geeft een aantal aanwijzingen over de manier waarop de koepel is opgetrokken (afb. 4).²⁵ We bemerken enkele werkmannen die de nog niet volledig gesloten koepelschil van binnenuit aan het metselen zijn zonder stellingen langs de buitenzijde. Op het schilderij zijn evenmin formelen (waarop de bouwstructuur kon rusten tijdens de metselwerken) zichtbaar die de centrale ruimte overspannen. Opmerkelijk is ook de prominente weergave van de ribben.

DE TOREN

Hoewel er oorspronkelijk torens aan weerszijden van het entreeportaal waren voorzien, werd uiteindelijk een toren aan de oostzijde van de kerk opgetrokken. De toren kreeg een uitgesproken antiek uiterlijk, onder meer dankzij de stapeling van de Dorische, Ionische en Korintische pilasters op de hoeken van de drie onderste verdiepingen (afb. 5). De plaatsing op de as van de kerk is niet Italiaans en is een 'inventie' ken-

5. Toren van de kerk van Scherpenheuvel met aansluitend de schrijnachtige aanbouw waarin het Heilig Graf was ondergebracht. Uiterst rechts is de overkapping van 1688 zichtbaar (foto auteurs)

merkend voor de zeventiende-eeuwse architectuur van de Zuidelijke Nederlanden. Ook de door Coebergher ontworpen Brusselse kerk van de Ongeschoeide Karmelietessen kreeg een toren op de centrale as aan de oostzijde van het gebouw.²⁶ De plaatsing net achter het hoogaltaar, waar zich het sacrarium bevond, verleende de toren bovendien een symbolische betekenis als 'externe' sacramentstoren.²⁷

De historicus en theoloog Antonius Sanderus (1586-1664) vermeldt dat omstreeks 1638 een beiaard in de toren werd geïnstalleerd. Deze was gefinancierd door Filips IV en telde 33 klokken, wat voor die tijd een aanzienlijk aantal was. Zeer waarschijnlijk werd de boven-

ste verdieping van de toren, die voorzien is van grote galmgaten, pas rond deze periode gerealiseerd. Deze verdieping is uitgewerkt in een vormtaal die afwijkt van die van de drie onderliggende verdiepingen. De bovenste verdieping van de toren bevat in de hoeken van het interieur nog de aanzetten van een grote stenen gewelfconstructie die moest dienen als basis voor een grote bekroning, die evenwel nooit voltooid werd.²⁸

Tegenwoordig bevindt de sacristie zich op de gelijkvloerse verdieping van de toren en heeft de eerste verdieping een ruimte voor liturgische objecten en kostbaarheden. Vermoedelijk gaat deze functionele inrichting terug op de oorspronkelijke toestand. De huidige gewelven en interieurafwerking zijn echter het resultaat van latere ingrepen. Een in het Rijksarchief van Leuven bewaarde bouwtekening van de Mechelse bouwmeester S. De Bauffer met doorsnede van de toren toont aan dat het stenen kruisribgewelf van de tweede verdieping in 1735 werd geïnstalleerd ter vervanging van een houten plafond. Dit stenen gewelf werd volgens de bijhorende tekst geconstrueerd samen met een grote bak voor de opvang van regenwater om de onderliggende kamer met kostbaarheden te beschermen tegen brandgevaar (afb. 6).²⁹ De huidige lambriseringen van de schatkamer en de sacristie, inclusief de houten schilderijlijst van *Geboorte van Jezus* door Hendrick de Clerck (†1630), werden gerealiseerd tussen 1834 en 1835 door de schrijnwerker Dieltjens uit Grobbendonk.³⁰

Achter de toren werd een klein, schrijnachtig bouwvolume aangebouwd, dat opvalt door de rijke ornamentale uitwerking (afb. 5). Het volume bezit aan de oostzijde centraal een grote kapel die aan de noordzijde geflankeerd wordt door een gang naar de sacristie. Aan de zuidzijde van de grote kapel bevindt zich een kleine traphal naar een ondergrondse deur die toegang geeft tot de achter de kerk gelegen galerij. Hier bevindt zich onder de kapel een kleine krocht. Een ander opvallend element van deze aanbouw is een monumentale, in steen uitgewerkte peervormige uitstulping die is aangebouwd tegen de oostelijke muur van de toren en tegenwoordig geïntegreerd is in de dakkap van de aanbouw.

Rekeningen in de kerkarchieven uit het begin van de negentiende eeuw vermelden de aanwezigheid van een Heilig Graf in de buurt van de sacristie.³¹ Deze archiverende verwijzing geeft een houvast om de architecturale structuur van deze aanbouw te verklaren. Ook vanuit een iconografisch oogpunt is de aanwezigheid van een Heilig Graf aan de oostkant van de kerk niet onlogisch als we rekening houden met het gegeven dat de *hortus conclusus* ook gebruikt werd als begraafplaats en de toren fungeerde als externe sacramentstoren (waar de hostie wordt bewaard die de wederopstanding van Christus belichaamt).

Heilige graven die werden opgetrokken naar het

voorbeeld van de Anastasis, oftewel de kerk van de Verrijzenis in Jeruzalem, kennen een lange en veelzijdige traditie in de architectuurgeschiedenis.³² Ook in de Nederlanden treffen we verschillende voorbeelden aan, enerzijds solitaire kapelstichtingen, vaak uitgewerkt als een veelhoekige centraalbouw met een recht-hoekige aanbouw, en anderzijds kapellen die aange-bouwd zijn in de nabijheid van het koor van een groter kerkgebouw.³³ Een aantal van deze voorbeelden laat een gestapelde dispositie zien, waarvan nu wordt vermoed dat die in Scherpenheuvel ook aanwezig was (met een kruisiging bovenaan uitkomend op het kerk-hof en een graflegging onderaan in de crypte gelegen aan de oostzijde onder deze aanbouw). Bijvoorbeeld in de Jeruzalemkapel van Brugge van het Godshuis Adornes, waarvan de bouw startte kort na 1470, treffen we in het interieur een complexe constructie met een

naar boven leidende trap naar de kruisiging en een in een krocht ondergebrachte graflegging.³⁴ Een ander voorbeeld is de in 1645 opgetrokken kapel van O.-L.-Vrouw-van-Zeven-Weeën in Zele, die aan de oostzijde onder het koor een Heilig Graf kreeg dat werd onderge-bracht in een via een buitendeur toegankelijke krocht. Hier maakte de grafkapel bovendien deel uit van een ommegang met staties van de zeven smarten van Maria die in de achterliggende tuin was gebouwd.³⁵

Sommige heilige graven waren voorzien van archi-tecturale elementen die verwezen naar het originele schrijn in Jeruzalem, dat was opgesteld in het interieur van de Anastasiskerk en uitgewerkt was als een rechthoekig bouwwerk voorzien van een uitstekend koepelvormig torentje. Een voorbeeld hiervan is het in 1714 opgerichte Heilig Graf in de gelijknamige kapel in Riemst (Kanne) dat rijkelijk is uitgewerkt als een

6. Bestek met verticale snede van de toren opgemaakt door S. De Bauffer voor de constructie van een stenen plafond op de eerste verdieping van de toren, 1735 (Leuven, Rijksarchief, Kerkarchief Vlaams-Brabant, 23533; foto auteurs)

7. Interieur van de kerk van Scherpenheuvel (foto auteurs)

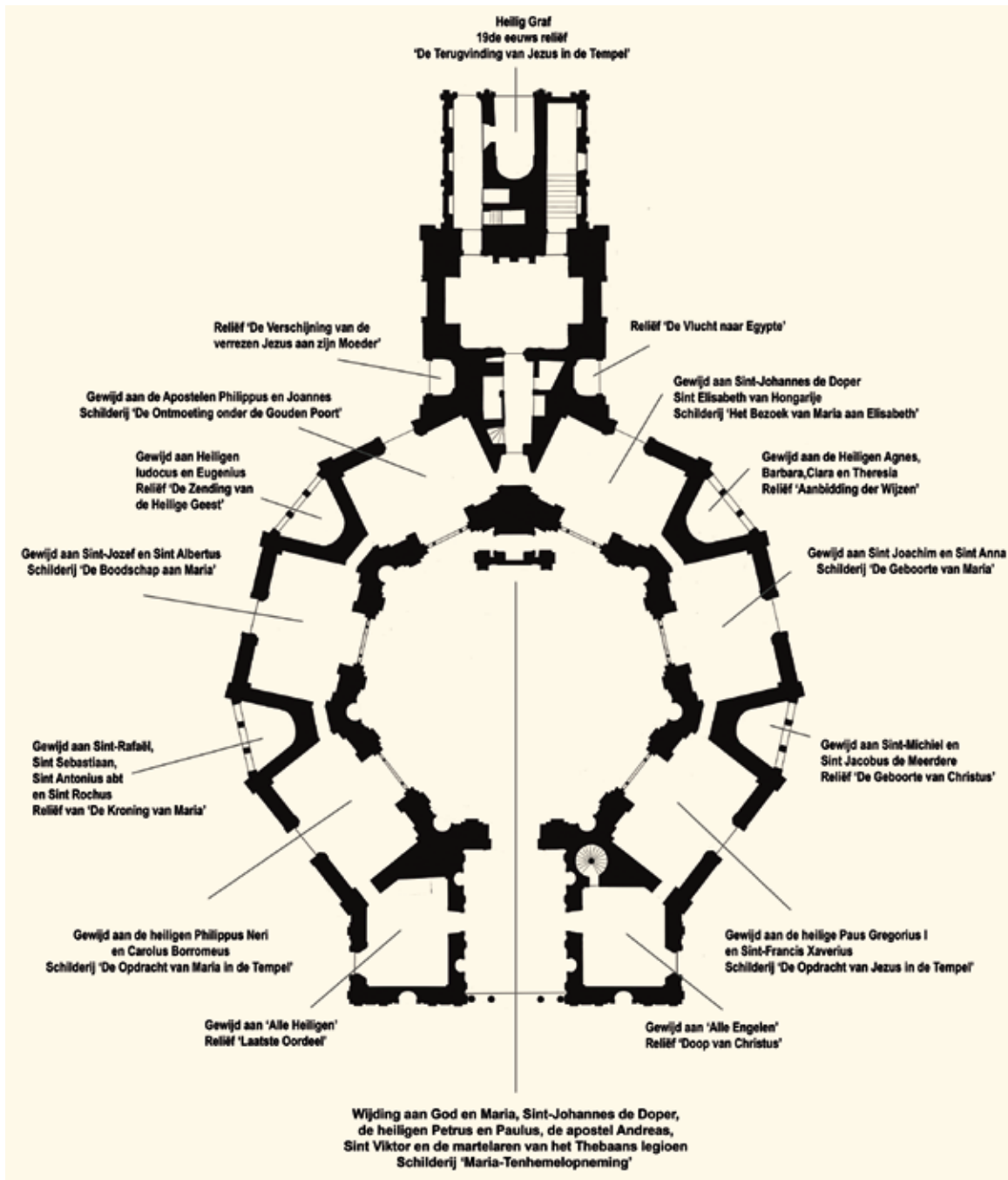
rechthoekig volume rond een beeld van de gestorven Christus en een opvallende, vaasvormige bekroning heeft.³⁶ Mogelijkerwijs verwijst de peervormige uitstulping aan de oostzijde van de toren van Scherpenheuvel, die enigszins oosters aandoet, op een gelijkaardige wijze naar de torenbekroning van het schrijn in Jeruzalem.³⁷

HET DEVOTIELE PROGRAMMA

Terwijl de bouw van de kerk vorderde, werd ook de inrichting van de kerk aangevat. De zes schilderijen van de zijaltaren en het schilderij van het hoofdaltaar in de kerk werden toevertrouwd aan Theodoor van Loon, die de werken in onderaanneming voor Coebergher uit-

voerde (afb. 7).³⁸ Op 2 en 14 april 1622 sloot Coebergher in naam van Isabella twee contracten af met hofbeeldhouwer Robrecht Colyns de Nole († 1636) voor de uitvoering van de portiek van het hoogaltaar en dertien beeldhouwwerken, waaronder twee engelen, vier evangelisten en zeven profeten.³⁹ Van de witmarmeren beelden met voorstellingen van de profeten werden er slechts zes gerealiseerd, omdat het hoofdaltaar een van de nissen volledig bedekte. De Nole leverde ook de zes in zwart marmer uitgevoerde en van koperen balusters voorziene hekken van de zijkapellen, die op 15 mei 1624 werden besteld en werden gemaakt naar een ontwerp van Kierurt.⁴⁰ Op basis van stilistische analyse (van onder meer de uitwerking van de haar-

8. Plattegrond van de kerk van Scherpenheuvel met aanduiding van de wijdingen en iconografie van de altaren in de zeventiende eeuw (Herremans en Snaet 2023)

tooi, de gezichten en de plooi) kunnen ook de stenen halfreliëfs van de altaren in de zijkapellen van het entreeportaal, van de vier buitenkapellen rond het kerkvolume en van de twee kapellen in de toren worden toegeschreven aan het atelier De Nole. Ook het reliëf met de voorstelling van God de Vader dat zich in de kerk boven de toegangspoort tot de centrale koepelruimte bevindt, kan op basis van stilkundige kenmerken aan dit atelier worden toegeschreven.

De inwijdingsakte van de kerk, die bewaard wordt in het kerkarchief van Scherpenheuvel, verschaft een belangrijk inzicht in het originele iconografische programma. De wijding van de kerk nam in totaal drie dagen in beslag: op 6 juni 1627 werden de kerk, het om-

liggende kerkhof en het hoogaltaar gewijd en op 7 juni de zes altaren in de zijkapellen. Op 8 juni werden zes 'buitenaltaren' ingewijd. Dit waren de vier buitenkapellen in de zwikken van de zijkapellen alsook de twee zijkapellen van het portaal (afb. 8).

Het schilderij op het hoofdaltaar volgt naar de toenmalige religieuze gebruiken de dedicatie en stelt een Maria-Tenhemelopneming voor met op de voorgrond de gebruikelijke apostelen en heilige vrouwen, maar ook Sint-Viktor.⁴¹ Op de altaardoeken van de zijkapellen werden in plaats van afbeeldingen van de altaarheiligen evenwel scènes uit het leven van Maria geplaatst. Samen met de afbeelding van de Maria-Tenhemelopneming op het hoofdaltaar vormen deze

9. Afbeelding van de kerk van Scherpenheuvel op het titelblad van Justus Lipsius, *Diva Virgo Aspricollis: nova ejus beneficia & admiranda*, Leuven 1623 (KU Leuven, Maurits Sabbebibliotheek)

zes voorstellingen een devotieel programma, de *Hebdomada Mariana*. Deze geestelijke oefening was aan het hof ontwikkeld door Richard Stanihurst (1547–1618), de kapelaan van de aartshertogen, en als boek uitgegeven in 1609, het jaar van de eerstesteenlegging van de kerk.⁴² De devotie telde zeven dagen waarop telkens een belangrijke gebeurtenis uit het leven van Maria werd herdacht. Centraal in het boek staat het idee dat Maria als Moeder Gods de poort vormde voor de gelovigen om hun zielenheil oftewel het paradijs te bereiken. De verspreiding van zo'n programma over verschillende altaren, waarbij de dedicatie aan de patroonheiligen ondergeschikt werd gemaakt, is een uniek gegeven binnen de zeventiende-eeuwse religieuze praktijk van de Zuidelijke Nederlanden. Het kan enkel worden verklaard door te wijzen op het prestigieuze en uitzonderlijke karakter van het door de aartshertogen ondernomen project.⁴³

De inwijdingsakte toont aan dat de vier kapellen rond de koepelruimte, samen met de twee kapellen naast het portaal, een eenheid vormden. Ook de architecturale uitwerking wijst op een verband tussen de twee kapellen in het entreeportaal en de vier buitenkapellen. Het entreeportaal en de zijkapellen zijn immers telkens voorzien van een *Serliana*, een antiek architecturaal motief waarbij een halve boog geflankeerd wordt door twee horizontale balken steunend op zuilen of pilasters.⁴⁴ Oorspronkelijk was dit entreeportaal bovendien een open ruimte zonder poortafsluiting, zoals ook te zien is op de gravure op het titelblad van het boek *Diva Virgo Aspricollis* van Justus Lipsius (1547–1606) (afb. 9).⁴⁵ De akte laat ook zien dat de twee

kapellen in de toren alsook het oostelijke altaar in de aanbouw achter de toren geen deel uitmaakten van het oorspronkelijke programma van de kerk. De twee altaren in de toren waren dus in 1627 nog niet aanwezig, maar hun materiële en stilistische uitwerking sluit wel sterk aan bij de overige vier reliëfs. Zeer waarschijnlijk werden ze uitgevoerd door het atelier van De Nole, maar in een latere fase, te dateren na 1627 en te situeren rond de periode dat de toren in 1634 werd voltooid.⁴⁶ Het altaarreliëf dat zich in de aanbouw aan de oostkant van de toren bevindt, betreft echter een negentiende-eeuwse toevoeging. Onderzoek toonde aan dat dit is uitgevoerd in kunststeen.⁴⁷

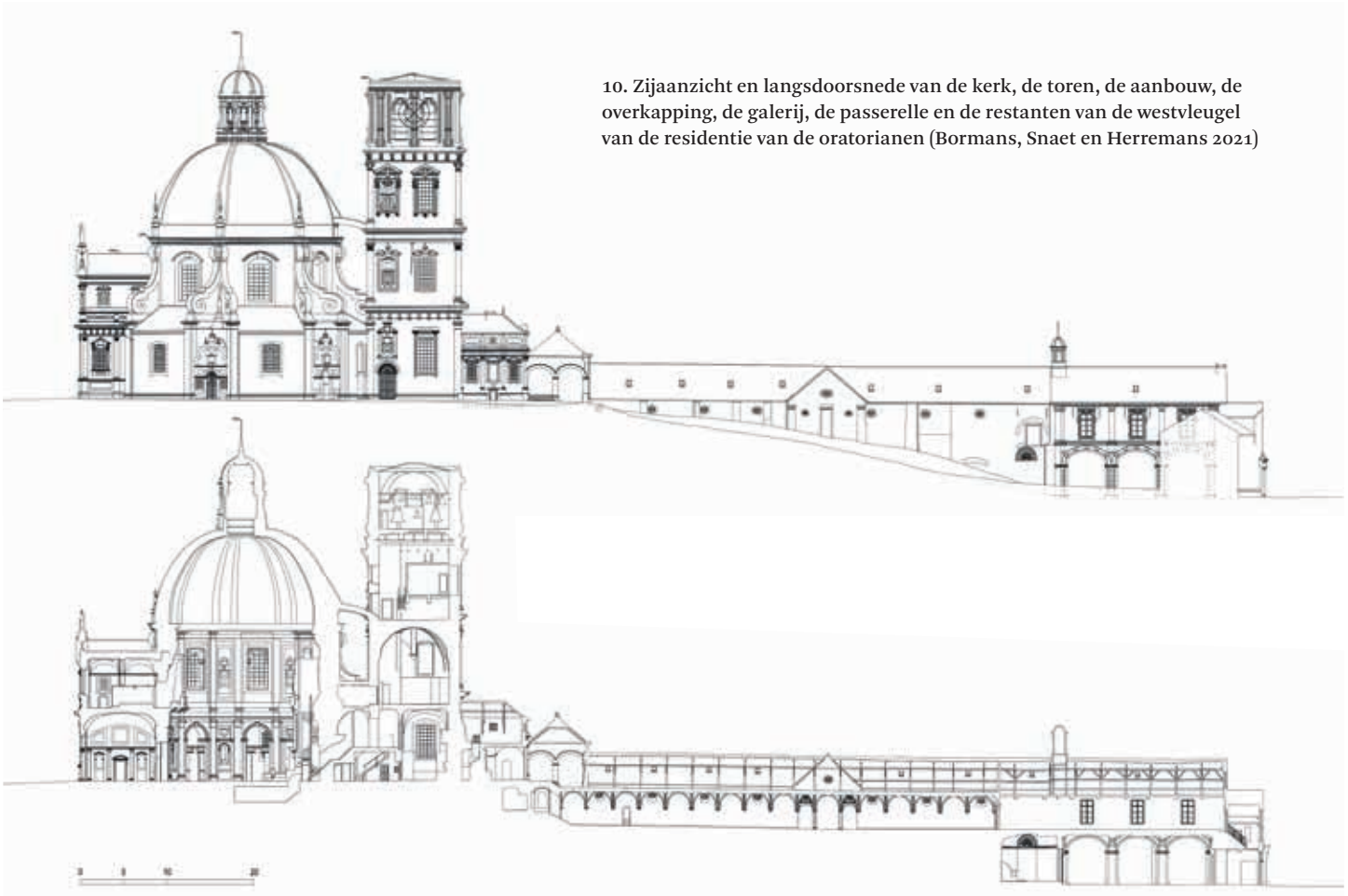
De voorstellingen op de zes, in 1627 ingewijde buitenaltaren vormen geen specifiek mariaal programma, maar verwijzen naar de jaarlijkse liturgische kalender. De vier buitenkapellen, opgesteld in de zwikken van de zijkapellen, beelden Kerstmis, Driekoningen (oftewel de Epifanie), Pinksteren en Maria-Tenhemelopneming uit. Dit zijn de belangrijkste kerkelijke hoogdagen waarin ook Maria een vooraanstaande rol speelde. In deze rij hoort ook Pasen thuis, dat vermoedelijk in de aanbouw achter de toren verbeeld werd door een voorstelling van het Heilig Graf. De reliëfs van de twee altaren in het entreeportaal verwijzen op hun beurt naar de pastorale functies van de kapellen, waar respectievelijk herdenkingsmissen voor overledenen en dopen plaatsvonden.⁴⁸ Aldus mogen we aannemen dat deze buitenaltaren vooral bestemd waren voor de pelgrims en de plaatselijke parochianen.⁴⁹

DE GALERIJ

Aan de oostzijde van de toren strekt zich nu een meer dan honderd meter lange galerij uit die de sacristie verbindt met de bouwkundige restanten van het vroegere huis van de oratorianen (afb. 11). De gang is grotendeels ingegraven in de heuvel rondom de kerk. De buitenmuren hebben een ruw, onafgewerkt karakter, maar binnenin treffen we een fraai architecturaal geheel aan. De ruimte wordt geritmeerd door een reeks van op zware bladvormige consoles steunende kruisribgewelven die telkens voorzien zijn van een opvallend groot oculus (afb. 12). In het midden verbreedt de gang zich en zijn de muren bijkomend versierd met vrijstaande pilasterpijlers, balkwerk en stenen cartouches. Aan de oostzijde vormen drie plechtstatig uitgewerkte traveeën een passerelle boven de straat die uitmonden op de bovenverdieping van het huis van de oratorianen (afb. 13). Tegenwoordig is de gang over de lengte overdekt met een zadeldak.

De legende op de gravure met plattegrond van Scherpenheuvel van Conrad Lauwers (afb. 14) vermeldt dat deze gang zich ondergronds bevond. De grafische weergave op de gravure suggereert dat het deel van de gang dat door de *hortus conclusus* heen liep een plat dak had dat voorzien was van kleine ronde vensters,

10. Zijaanzicht en langsdoorsnede van de kerk, de toren, de aanbouw, de overkapping, de galerij, de passerelle en de restanten van de westvleugel van de residentie van de oratorianen (Bormans, Snaet en Herremans 2021)

11. Scherpenheuvel met zicht op de toren, de galerij en de restanten van de residentie van de oratorianen (Photo Alamy)

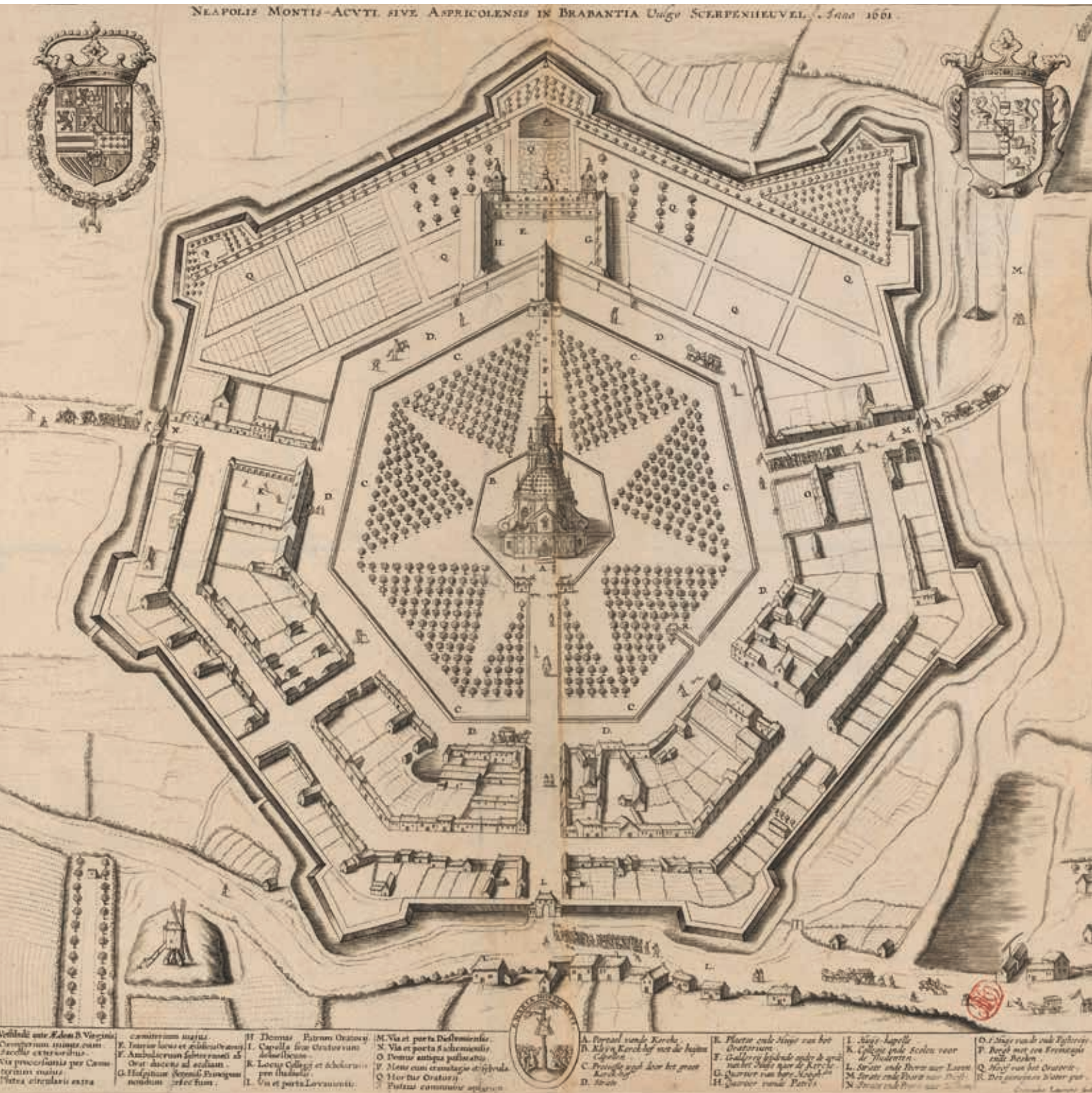

12. Interieur van de galerij (foto auteurs)

13. Exterieur van de galerij met rechts de passerelle die aansluit op de residentie van de oratorianen (foto auteurs)

14. Plattegrond met legende van het bedevaartoord Scherpenheuvel door Conrad Lauwers, 1661. A. Sanderus, *Chorographia sacra Brabantiae sive celebrium aliquot in ea provincia ecclesiarum et coenobiorum descriptio*. Brussel 1658-1669, deel 1 (Amsterdam, Rijksmuseum)

<p>Vestibuli ante Eden B. Virginis Circumferuntur in ista cum facile exterioribus Nō procedentibus per Camm terminis variis Vinea circularis 1672</p>	<p>camerarum 1672 E. Intus locus et edificatus F. Amphitheatrum sicut in 15 Ovar. ducens ad scalam G. Hospitium sicut in 16 H. Via et porta Levantibus</p>	<p>H. Theatrum Patrum Oratorij I. Carvella sicut Oratorij J. Locum Collegij et scholarij K. Locum Collegij et scholarij L. Via et porta Levantibus</p>	<p>M. Via et porta Descentibus N. Via et porta Sacramentis O. Domus antiqua pulcherrima P. Novus cum ornatibus et sicut Q. Hortus Oratorij R. Piazza communis sicut in</p>	<p>A. Porcum sicut Kerck B. Kerk Kerck sicut de hagen C. Prætorij sicut de hagen D. Strata</p>	<p>E. Piazza sicut de hagen F. Galleries sicut de hagen G. Strata sicut de hagen H. Strata sicut de hagen</p>	<p>I. Sicut Kerck K. Sicut Kerck L. Strata sicut de hagen M. Strata sicut de hagen N. Strata sicut de hagen</p>	<p>O. Sicut Kerck P. Sicut Kerck Q. Sicut Kerck R. Sicut Kerck</p>
---	--	--	--	--	---	---	--

die als bovenlichten fungeerden en geïnstalleerd waren in de oculi van de gewelven.⁵⁰ Slechts het achterste gedeelte dat de passerelle vormt, was volgens de gravure voorzien van een klein zadeldak dat aansluit bij het klooster. De gravure toont bij de overgang tussen beide delen ook een dwars geplaatst klein bouwvolume. Vermoedelijk bevatte deze verbreding een dubbele trapconstructie, die toestond dat men vanaf de weg tegenover de ingang van het klooster rechtstreeks tot in de galerij kon geraken. Toegemetselde openingen in de buitenmuren van het uitgegraven oostelijke gedeelte bevestigden alleszins dat hier ooit doorgangen waren, waarvan aangenomen mag worden dat ze een onderdeel vormden van deze trapconstructie. De bouwsporen op de buitenmuren tonen ook dat vroeger twee grote keermuren op de gang aansloten (overeenkomstig de muren van het huis van de oratorianen aan de overkant). Dit wijst erop dat de *hortus conclusus* oorspronkelijk geen aflopende helling aan de oostzijde had, maar veeleer aangelegd was als één groot vlak terrein.⁵¹

Een dendrochronologische analyse van de dakkap van de passerelle wees erop dat het hout afkomstig is van bomen gekapt in de winter van 1628 of 1629.⁵² Dit betekent dat de galerij voltooid werd omstreeks 1630 en dus tamelijk snel na de inwijding van de kerk werd opgetrokken.⁵³ Deze datering wordt ook bevestigd door de ornamentele uitwerking van de galerij en de aanbouw achter de toren (die een traphal naar deze galerij bevat en dus gelijktijdig gebouwd moet zijn).

In de ornamentele uitwerking van de galerij vinden we verwijzingen naar de architecturale vormtalen van Coebergher en Francart, die in 1627 na de dood van Kierurt werd aangesteld in het bedevaartsoord.⁵⁴ Francart had eveneens in Italië gewerkt, een tijdlang samen met Coebergher, die trouwde met zijn dochter Suzanna. In 1613 had hij een aanstelling als schilder aan het Brusselse hof bemachtigd. Net als Coebergher legde hij zich toe op architectuur en stedenbouw en in 1622 werd hij benoemd tot architect-ingenieur aan het Brusselse hof.⁵⁵ Francart was werkzaam in Scherpenheuvel tussen 1627 en 1631 en had er onder meer gewerkt aan de aanleg van een stenen weg en fortificaties.⁵⁶ Bijvoorbeeld de consoles met bladmotieven in combinatie met de halfronde gordelbogen met rechthoekige cassetten van de ribgewelven van de galerij treffen we ook aan in de interieurs van de augustijnenkerk in Brussel (1610-1642) en van de begijnhofkerk in Mechelen (1629-1647). Ook de merkwaardige liggende voluten aan weerszijden van de sluitstenen van de raamopeningen van de passerelle van Scherpenheuvel vinden we weer in de gevel van de Brusselse augustijnenkerk, meer bepaald boven de toegangsdeuren van de zijbeuken. Het michelangeske thema van de drie erg zwaar uitgewerkte, hangende *guttae* onder aan de raamkaders verwijst dan weer naar het

oeuvre van Coebergher. We treffen ze bijvoorbeeld ook aan in de topbekroning van de augustijnenkerk van Antwerpen (1615-1618) of op de toegangsdeur van de Berg van Barmhartigheid van Gent (1620-1621).⁵⁷

De plechtstatige, hovelijke uitwerking en vroege datering van de galerij alsook het gegeven dat ze oorspronkelijk was afgewerkt met een plat dak doen een volledig nieuw licht schijnen op de functie ervan. Veeleer dan een verborgen verbindingsgang voor de priesters, kunnen we de gang vanuit een architectuurhistorisch oogpunt tegenwoordig beschouwen als een galerij die thuishoort binnen een hofcontext. Galerijen komen we frequent tegen in contemporaine paleizen en kastelen. Ze konden uiteenlopende functies bezitten, van ontvangstruimten gedecoreerd met iconografische programma's, expositiezalen voor kunstcollecties tot gaanderijen die leiden naar privévertrekken, kapellen of andere belangrijke ruimten. Ze vormden een onderdeel van de ceremoniële gebruiken en hadden vaak een belangrijke representatieve uitstraling.⁵⁸

In de contemporaine context van het Brusselse hof kunnen we bijvoorbeeld verwijzen naar een (nu verdwenen) galerij die in opdracht van aarts Hertog Albrecht werd gebouwd om het paleis in Brussel te verbinden met een bidkapel tegenover het altaar van O.-L.-Vrouw-van-'s-Hertogenbosch in de kerk van Sint-Jacob op de Coudenberg.⁵⁹ In de kastelen van Binche en Mariemont waren eveneens galerijen aanwezig waarvan bekend is dat sommige waren voorzien van platte daken, waardoor ze konden fungeren als terrassen. Ook in Scherpenheuvel moet de gang die de processieweg aan de buitenkant van de *hortus conclusus* doorsnijdt beloopbaar zijn geweest. Deze daken werden oftewel vervaardigd met loden slabben (waarmee ook de koepel van de kerk werd bekleed) of werden geconstrueerd met behulp van een mortel verrijkt met 'tras' oftewel een hydraulisch, waterbestendig bindmiddel.⁶⁰ Dat de waterdichtheid van platte daken dikwijls problematisch bleef, blijkt bijvoorbeeld in Mariemont, waar slechts enkele jaren na voltooiing een plat dak vervangen werd door een hellend dak.⁶¹ Ook in Scherpenheuvel werd vermoedelijk nog in de zeventiende eeuw boven op de gaanderij een nieuw zadeldak geplaatst. Dit gebeurde waarschijnlijk omstreeks 1688, toen een twee traveeën tellende en van rondbogen voorziene overkapping werd geconstrueerd achter de aanbouw van de toren.

HUIS VAN DE ORATORIANEN: EEN ADELLIJKE RESIDENTIE?

Aan de oostzijde van de galerij bevinden zich nog enkele bouwkundige restanten van de vroegere residentie van de oratorianen (afb. 15).⁶² Om de talrijke pelgrims beter te kunnen opvangen, wenste Bouckaert al in 1621 de oprichting van een religieuze instelling in de stad.⁶³ Op 12 maart 1624 werd door aartsbisschop

15. De in bouwvallige staat verkerende westvleugel van de residentie van de oratorianen (foto auteurs)

Jacobus Boonen (1573-1655) officieel een huis voor een gemeenschap van oratorianen in Scherpenheuvel opgericht. De oratorianen waren een jonge, in 1575 door Filippus Neri (1515-1595) gestichte genootschap van priesters, die in een gemeenschap leefden, maar een zekere zelfstandigheid behielden.⁶⁴

De gravure met de plattegrond van Scherpenheuvel van Lauwers toont de residentie van de oratorianen als een geheel, bestaande uit een voorbouw (die een opmerkelijke knik maakte aansluitend op de zevenpuntige plattegrond van de stad), twee zijvleugels van twee verdiepingen hoog en achteraan een van twee torens voorzien hoofdvolume met een centrale ingangspartij en achteraan een uitstekende kapel met koepel met lantaarn (afb. 14). Tegenwoordig rest enkel het middelste gedeelte van de voorbouw in een bouwvallige toestand en met zwaar verbouwd interieur. Archeologisch onderzoek, dat beperkt bleef tot een sleuvenonderzoek, legde delen bloot van de fundamenten van de drie verdwenen vleugels, waaronder ook van de noordoostelijke toren en de aanzet van een spiltrap. De aangetroffen restanten waren homogeen opgebouwd, wat wijst op één enkele bouwcampagne.⁶⁵

De datering van de galerij omstreeks 1630 doet vermoeden dat de residentie van de oratorianen – waar

van de ingangspartij aansluit op de galerij – ook gebouwd werd rond deze periode.⁶⁶ Veeleer dan een klooster of een abdij (meestal bestaande uit een complex van vier vleugels met een pandgang rond een binnentuin) hebben we hier te maken met een gebouw met één monumentale hoofdvleugel voorzien van een voorplein met flankerende bijgebouwen en een voorbouw met hoofdtoegang. Dit wijst veeleer op een niet-religieuze functie, wat deels bevestigd wordt door de legende van de gravure van Lauwers die vermeldt dat de hoofdvleugel feitelijk uit twee delen bestond, namelijk een kwartier voor de oratorianen (H. Quartier van de Patres) en een deel ingericht als verblijfplaats voor ‘hoogheden’ (G. Quartier van hare Hoogh.^{den}).

Een ander belangrijk detail op de gravure van Lauwers zijn de twee bovenaan afgebeelde wapenschilden (afb. 14). Linksboven herkennen we het wapen van Filips IV, koning van Spanje, en rechts een wapenschild van de graven van Nassau. Hoewel de aarts-hertogen zich sterk profileerden als bouwheren en zich persoonlijk met het project bezighielden, viel Scherpenheuvel, dat oorspronkelijk een gehucht van Zichem was, binnen het domein van de heren van Diest. Deze titel behoorde vanaf 1499 toe aan de graven van Nassau, later de prinsen van Oranje. In 1600

waren Diest en Zichem toegewezen geweest aan Filips Willem van Nassau (1554-1618), de zoon van Willem van Oranje (1533-1584), die in Leuven ontvoerd was en in 1568 tegen zijn wil naar Spanje was overgebracht om daar katholiek te worden opgevoed. Hij schonk het altaar van de in 1604 opgetrokken stenen kapel in Scherpenheuvel.⁶⁷ Een jaar later bevestigde hij de door Albrecht en Isabella toegekende stadsrechten van Scherpenheuvel.⁶⁸

Filips Willem overleed in 1618 en had in zijn testament Maurits van Oranje (1567-1625) en Frederik Hendrik van Oranje (1584-1647) als erfgenamen aangeduid. Hiertegen verzette Filips III zich. Hij wees de erfenis toe aan Jan VIII van Nassau-Siegen (1583-1638), die afkomstig was uit de Duitse tak van het Huis van Nassau en zich bekeerd had tot het katholicisme. Jan VIII werd een van de belangrijkste legeraanvoerders van de Spaanse troepen.⁶⁹ In 1618 trouwde hij met Ernestine-Yolande van Ligne (1594-1663), dochter van Lamoraal van Ligne (1563-1624).⁷⁰ Jan VIII en zijn zoon Johan Frans Desideratus van Nassau-Siegen (1627-1699) behielden de domeinen van Zichem en Diest tot in 1648, toen het verdrag van de Vrede van Münster werd gesloten en de domeinen werden overgedragen aan Willem II van Oranje (1626-1650), de zoon van Frederik Hendrik. Ondanks zijn protestantse gezindheid en zijn belangrijke functie als stadhouder van de noordelijke provincies prijkt zijn wapenschild samen met dat van de katholieke Spaanse koning rechts boven op de gravure van de stad Scherpenheuvel opgenomen in de *Chorographia sacra Brabantiae*.⁷¹

Deze vaststellingen omtrent het patronaat verlenen een houvast om de uitwerking van het huis van de oratorianen vanuit een architectuurhistorische context te benaderen. In 1630 verwierf Jan VIII van Nassau-Siegen de baronie van Ronse, de geboorteplaats van zijn vrouw. Hier liet hij een grote waterburcht optrekken, die Sanderus omschreef als een van de meest prachtige kastelen in Vlaanderen.⁷² Dit kasteel werd in 1823 gesloopt, maar we kunnen een accuraat beeld ervan vormen dankzij de becommentarieerde platen opgenomen in het in 1827 uitgegeven architectuurboek van Pierre-Jacques Ghoetghebuer (1788-1866) (afb. 16).⁷³

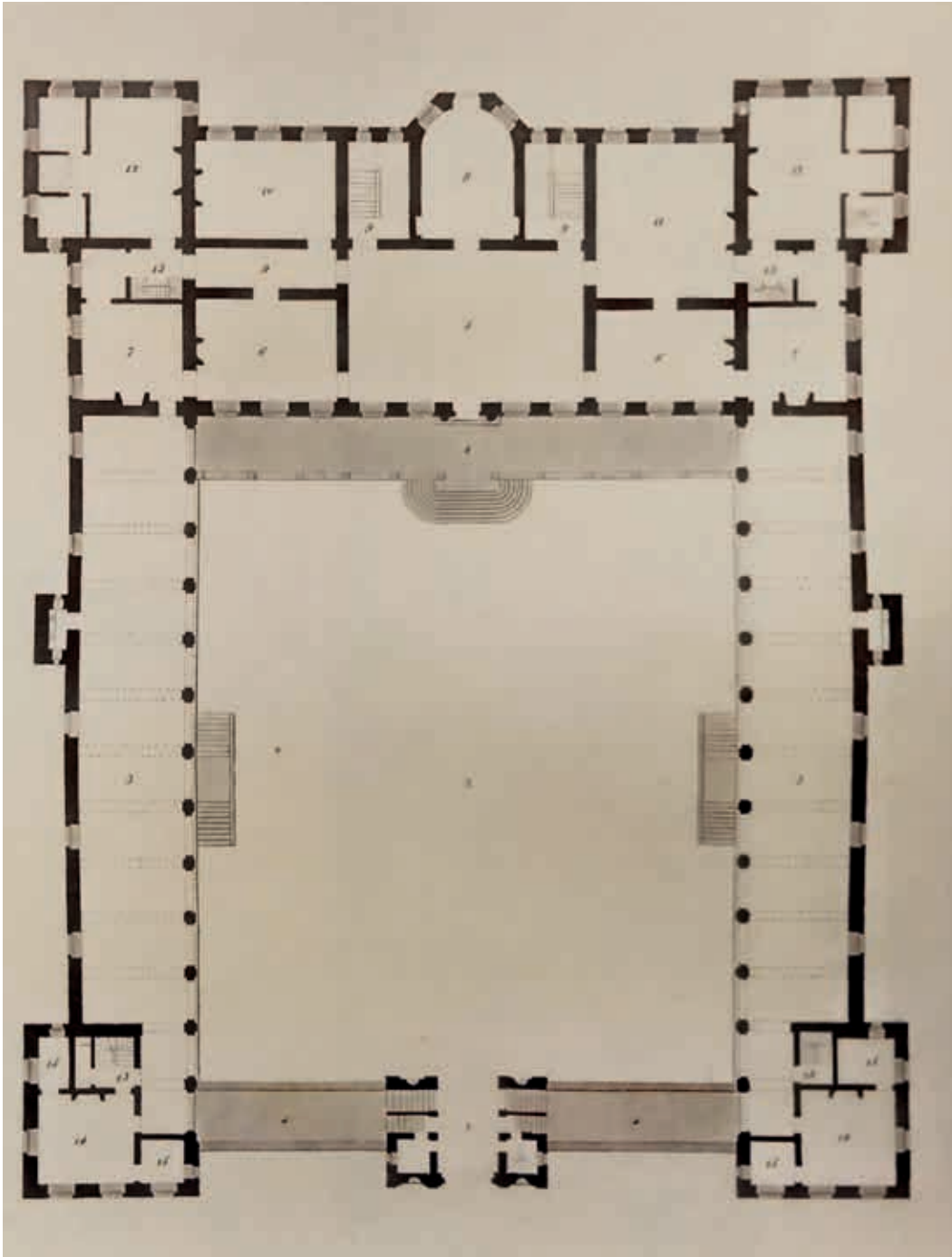
Hoewel het kasteel van Ronse door water was omgeven en monumentaler oogde vanwege de aanwezigheid van vier grote uitstekende torenvolumes op de hoeken, kan een aantal opvallende gelijkenissen worden vastgesteld tussen dit gebouw en het huis van de oratorianen in Scherpenheuvel.⁷⁴ Beide bouwwerken waren opgetrokken volgens een gelijkaardig sterk symmetrisch en hiërarchisch geordend plan. Ook in Ronse vormde de achterste vleugel het hoofdvolume en was dit ingedeeld in twee delen, in dit geval de appartementen van de graaf en gravin. Van het kasteel van Ronse weten we dat centraal in deze vleugel een grote zaal aanwezig was die uitkwam op de kapel, en

net als Scherpenheuvel een apsis had die aan de achterkant uitstak en bekroond was met een kleine lan-taarn. De gevels van deze hoofd-vleugels, die uitkwamen op de binnenplaats, waren in beide gebouwen bovendien voorzien van een centrale toegangspoort met een eretrap. In Ronse had die trap weliswaar een monumentaler karakter door de aanwezigheid van een galerij met terras over de gehele breedte van de gevel. Zowel in Ronse als in Scherpenheuvel waren de zijvleugels van secundair belang, maar wel zodanig symmetrisch opgebouwd dat ze de aswerking versterkten. In Ronse waren er open galerijen op de onderste verdieping die mogelijkwerwijs ook in Scherpenheuvel aanwezig waren. Wel sterk verschillend was de uitwerking van de entreepartij van de burcht in Ronse. Deze bestond uit een open galerij met terras met centraal een uitstekend poortvolume, wat sterk verschilt met de geknikte, in de stedelijke aanleg geïntegreerde voorgevel van het huis van de oratorianen in Scherpenheuvel.

Deze open galerij met terras en centraal poortvolume kan op haar beurt in verband gebracht worden met een derde bouwwerk van de Nassaudynastie, namelijk het kasteel van Breda. Dit kasteel, waarvan de geschiedenis teruggaat tot de veertiende eeuw, werd vanaf 1536 in opdracht van Hendrik III van Nassau-Breda (1483-1538) en vervolgens door zijn zoon René van Chalon (1519-1544) in een Italiaans-klassieke stijl herbouwd. Het gebouw geldt als een van de voornaamste toonbeelden van de renaissancearchitectuur in onze streken.⁷⁵ Voordat het op het einde van de zeventiende eeuw ingrijpend werd verbouwd, bezat dit kasteel aan de ingangszijde een stenen, in antieke vormtaal uitgewerkt poort die langs weerszijden voorzien was van een open galerij, op een zeer gelijkaardige wijze als in het kasteel van Ronse. Ook de algemene lay-out van het kasteel van Breda kan door de aanwezigheid van een achteraan gelegen hoofdvolume met centrale toegangspoort, symmetrische indeling van het interieur en een achterlangs uitstekende kapel in verband gebracht worden met het kasteel van Ronse, alsook het huis van de oratorianen in Scherpenheuvel.⁷⁶

De gelijkenissen in de architecturale uitwerking van het huis van de oratorianen in Scherpenheuvel en deze twee Nassaresidenties doen veronderstellen dat het complex in Scherpenheuvel veeleer gelezen moet worden als een residentie met adellijke allures dan als een bouwwerk met een religieuze bestemming als klooster. Dit alles sterkt het vermoeden dat het huis van de oratorianen feitelijk opgevat is als een paleis en dat dit, net als het kasteel van Ronse, diende te beantwoorden aan een plattegrond die refereerde aan een specifieke traditie eigen aan de bouwheer, met name die van de Nassaus.⁷⁷

16. Plattegrond van het kasteel van Ronse opgenomen in Pierre-Jacques, Ghoetgebuer, *Choix des monumens, édifices et maisons les plus remarquables du royaume des Pays-Bas*, Gent, 1827, plaat 34

CONCLUSIE

Door grondig bouwhistorisch en archivalisch onderzoek en een nauwgezette lezing van het devotioneel programma is het mogelijk een aantal belangrijke nieuwe inzichten te formuleren over de architecturale uitwerking van de kerk en de stad van Scherpenheuvel, waaronder de toren, de galerij en het als een adellijke residentie uitgewerkte huis van de oratorianen. Dit geheel werd gerealiseerd in één grote, nauwelijks onderbroken bouwcampagne en werd vermoedelijk bijna volledig gerealiseerd tijdens het leven van aartshertogin Isabella. Deze vaststelling onderstreept

het ideale, vooruitstrevende karakter van de stadsaanleg en wijst er op dat niet alleen de kerk en de stad, maar ook de ingenieus geïntegreerde galerij en het klooster-paleis onderdelen zijn van één groots, bijzonder prestigieus en vooruitstrevend concept.

Scherpenheuvel was planmatig ontworpen als een ontmoetingsplaats van twee werelden, enerzijds de vorstelijke adel en anderzijds het gewone volk. Elk van deze twee actoren hadden op de locatie en in de kerk hun eigen ruimten, geschikt rondom de grootse, centraal gelegen koepelruimte waar het miraculeuze Mariabeeldje en het Heilig Sacrament bewaard wer-

den. De adellijke patronen hadden aan de oostkant van de locatie een eigen residentie die ze deelden met de oratorianen. Dit gebouw was door middel van een galerij verbonden met de oostkant van de kerk. Vermoedelijk betraden zij van daaruit de zijkapellen en de centrale ruimte. Hier stond een reeks altaarschilderijen uitgevoerd in opdracht van de aartshertogen met een iconografisch programma geënt op hofkapelaan Stanihursts *Hebdomada Mariana*. Belangrijk hierbij is op te merken dat de adellijke, residentiële uitwerking van het huis van de oratorianen in Scherpenheuvel gecombineerd werd met een tweede functie van het gebouw als onderkomen voor de oratorianen, zoals door Sanderus is aangeduid op de gravure opgenomen in de *Chorographia sacra Brabantiae*. Een dergelijke dubbele bestemming verwijst naar de Spaanse koninklijke traditie van de zogenaamde kloosterpaleizen, waarvan het Escorial het belangrijkste voorbeeld is.⁷⁸ De westelijke zijde van het terrein was veeleer bestemd voor de vele pelgrims en stadsbewoners. Voor hen was 'buiten' rondom de kerk en in het entreeportaal op de verschillende altaren een traditioneel iconografisch

programma uitgezet dat zich richtte op de zielzorg en de voornaamste liturgische hoogdagen illustreerde. Scherpenheuvel was een plaats waar de aartshertogen en het gewone volk via complexe, door de priesters geleide ceremoniën, symbolisch verenigd werden in de devotie van Maria.

Dat deze ingenieuze opzet van het geheel lange tijd door vele onderzoekers niet is onderkend, kan worden verklaard door de ingrijpende restauratie- en renovatiecampagnes die het bedevaartsoord in de negentiende eeuw heeft ondergaan. Het interieur van de kerk en de sacristie, de aanleg van de *hortus conclusus*, maar ook het devotieprogramma werden toen ingrijpend gewijzigd. Hoewel deze negentiende-eeuwse ingrepen nu sterk de originele opzet van de locatie overschaduwen, moeten we ons ervoor hoeden ze vanuit een erfgoedkundig oogpunt als minder waardevol te beschouwen. De negentiende-eeuwse transformatie van Scherpenheuvel vond immers plaats tijdens de vroege periode van het katholieke reveil van België, een periode die vanuit historisch en kunsthistorisch perspectief onderbelicht bleef.

NOTEN

- 1 Deze studie over de kerk en het terrein van Onze-Lieve-Vrouw van Scherpenheuvel is het resultaat van een bouwhistorisch onderzoek dat werd uitgevoerd met Rozemarijn Bormans in opdracht van de kerkfabriek van Scherpenheuvel en Steenmeijer architecten: R. Bormans, J. Snaet en V. Herremans, *Basiliek Onze-Lieve-Vrouw, Bestemmingsonderzoek barokgang, Bestemmingsonderzoek Toren, in opdracht van de Kerkfabriek Onze-Lieve-Vrouw te Scherpenheuvel*, 2021. Voor de algemene geschiedenis van het bedevaartsoord: A. Boni, *Scherpenheuvel. Basiliek en gemeente in het kader van de vaderlandse geschiedenis*, Antwerpen 1953; A. Lantin, *Scherpenheuvel, oord van vrede. Ontstaan van de bedevaartplaats, beschrijving van koepelkerk en kunstschaten*, Retie 1985; L. Duerloo en M. Wogens, *Scherpenheuvel: het Jeruzalem van de Lage Landen*, Leuven 2002; M. Hanne, *De eik van Onze-Lieve-Vrouw van Scherpenheuvel* (14de Scherpenheuvelling, 21 oktober 2022), Antwerpen 2022. Voor de architectuurhistorische context: J.H. Plantenga, *L'architecture religieuse dans l'ancien Duché de Brabant depuis le règne des archiducs jusqu'au gouvernement autrichien (1596-1713)*, Den Haag 1926, 3-46; G. Mörsch, *Der Zentralbaugedanke im belgischen Kirchenbau des 17. Jahrhunderts* (Inaugural-Dissertation, Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität), Bonn 1965, 21-82; P. Lom-

- baerde, 'Dominating Space and Landscape: Ostend and Scherpenheuvel', in: W. Thomas en L. Duerloo (red.), *Albrecht & Isabella. Essays* (Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, Katholieke Universiteit Leuven), Turnhout 1998, 173-183; T. Meganck, *De kerkelijke architectuur van Wensel Cobergher (1557/61-1634) in het licht van zijn verblijf te Rome* (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België; 64), Brussel 1998.
- 2 Vanaf 3 augustus 1605 worden betalingen gedaan aan Hendrick Torrekens voor de uitvoering van deze werken. Meganck 1998 (noot 1), 62.
- 3 'En~daernaer zyn zy ten vierden dagnae Bruessel ghekeert/ hebbende zedert seer ter herten genomen/ hoesy die voors. Plaetse van Scherpenheuvel soudan wat schicken ende verciereen. Ende die Eertshertoghe Albertus heeft selfs iut (sic) zyn eygen inventie geordineert een schoone maniere om de voornoemde plaetse oordentlyck met boomen rontomme te beplanten. Onder welke boomen gemaect sullen worden veerthien statien oft Cappellekens/ verthoonende die blyschappen ende droefheden van de H. Moeder Godts/ ende dat in sulcker manieren geset zynde/ dat den geheelen berch van Scherpenheuvel sal hebben die ghedaente van een sterre/ d'welck bediet den naem van Maria. Ende sal voorts met grachten ende hagen rontomme bezet worden/ dat het sal wesen

- Hortus conclusus, den besloten Hof. Welcken naem die Schriftere onser I. Vrouwen is gevende.' P. Numan, *Historie vande mirakelen die onlanx in grooten ghetale ghebeurt zyn, door die intercessie ende voor bidden van die H. maget Maria. Op een plaetse genoemt Scherpen heuvel*, Brussel 1606, 41-42.
- 4 Vanuit deze optiek kan Scherpenheuvel beschouwd worden als de katholieke tegenhanger van de vestigingsstad Willemstad, gesticht door Willem van Oranje en op verzoek van Maurits van Oranje omstreeks 1597 voorzien van een achthoekige protestantse kerk. Hierbij dient te worden opgemerkt dat er een aanzienlijk verschil is in de schaal en stilistische uitwerking van beide kerken en dat de planaanleg van Willemstad teruggaat op lokale bouwtradities (met bijvoorbeeld een door een gracht omgeven kerk met kerkhof). Zie ook M. D. Ozinga, *De protestantsche kerkenbouw in Nederland. Van Hervorming tot Franschen tijd*, Parijs/Amsterdam 1929, 12-19; C. van den Heuvel, 'De vesting als mathematisch en cultureel kennisstelsel. Het onderwijs in de vestingbouw aan hovelingen, kooplui en ambachtslieden in de Hollandse Republiek (17de eeuw)', *Scientiarum Historia* 32 (2006), 99-117.
- 5 Plantenga 1926 (noot 1), 297.
- 6 Meganck 1998 (noot 1), 40-44.
- 7 A. Naujokat, 'Wenceslas Coberghers Grundrissentwurf für die siebeneckige Marienwallfahrtskirche in Scherpenheuvel/Montaignu', *Architectura*.

- Zeitschrift für Geschichte der Baukunst/ Journal of the History of Architecture* 49 (2019), 46-73.
- 8 'Lj duij fianchi del Portico segniato A, formeranno duij torettj, p(er) aplicare le Campane, et Il primo solaro B pol servire per l'organo, et coro della musica Lj duij signiato C, ung servira p(er) sacristia et l'altra per repostorio, delle cose necessarie del tempio, D e scala aperte, per montare alla cupola, de dentro et fuore, qual cupola sara posate sopra il muro interiore segniato F, restando le capelle de fuore, in loco de Contrafortj, et anco per maggior ornamento del tempio, et essendo questa pianta a satisfatione de V A Sermo, faro l'alsata de dentro et fuore.' Naujokat 1998 (noot 7), 54.
 - 9 Boni 1953 (noot 1), 54.
 - 10 'Alsoo meester Henderick nu die fondamenten op syn hoochde ghebracht heeft.' Meganck 1998 (noot 1), 147-148.
 - 11 Boni 1953 (noot 1), 54, 58.
 - 12 Boni 1953 (noot 1), 54.
 - 13 M.J.F. R[aymaekers], 'Historische oogslag op de kapel van Alle Heiligen te Diest', *Noord en Zuid* (augustus 1864), 261.
 - 14 Boni 1953 (noot 1), 65. Marie de Villermont neemt in haar boek een beschrijving op van een noveen die de aartshertogen tussen 26 april en 7 mei 1619 in Scherpenheuvel ondernamen. Hierin wordt vermeld dat er op dat ogenblik (minstens) drie altaren in de kerk aanwezig waren waarvan één het hoofdaltaar. Tijdens de noveen werd eveneens op zondag 5 mei een rozenkrans rondom de kerk gebeden (die Isabella te voet en Albrecht in een draagstoel volbracht), waarbij het mirakuleus Mariabeeldje mee in processie werd gedragen. M. De Villermont, *L'infante Isabelle, gouvernante des Pays-Bas*, Tamines/Parijs 1912, deel 2, 592-595.
 - 15 Boni 1953 (noot 1), 75.
 - 16 Boni 1953 (noot 1), 79-80; Lombaerde 1998 (noot 1); P. Lombaerde, 'De utopie voorbij: Scherpenheuvel en Richelieu', *Leidschrift. Historisch tijdschrift* 33 (2018) 1, 37-54. Een van de opschriften vermeldt dat de plattegrond gecertificeerd is geweest door Coebergher en dat het een kopie betreft van een oudere plattegrond.
 - 17 B. García García, 'The Cross-Influences in Architectural Patronage between Spain and the Low Countries as Revealed in the Letters of Infanta Isabel Clara Eugenia (1598-1621)', in: K. Ottenheim en K. De Jonge (red.), *The Low Countries at the Crossroads. Netherlandish Architecture as an Export Product in Early Modern Europe (1480-1680)* (Architectura Moderna; 8), Turnhout 2013, 177-193. De brief is afkomstig uit een particuliere collectie. Met dank aan Bernardo García García.
 - 18 'yo estoy muy contenta con la limosna que Vuestra Majestad quiere hacer a Nuestra Señora de Monteagudo, con la primera ocasión, enviaré el tanteo que ahora no está hecho y aguardo la traza para que se haga la cúpula como Vuestra Majestad gustare, pero acuérdesse Vuestra Majestad de mandar a dónde se pondrán sus armas por de dentro y por de fuera para que todo el mundo vea que Vuestra Majestad la ha mandado hacer y yo estoy cierta que Nuestra Señora lo pagará muy bien a Vuestra Majestad...' García García 2013 (noot 17), 192.
 - 19 García García 2013 (noot 17), 192.
 - 20 'Beso las manos a Vuestra Majestad por lo que me dice enviará con el primero la limosna de Monteagudo. Yo suplico a Vuestra Majestad no lo dilate más porque habría de parar la obra o si no buscallo de otro cabo para acabar de cerrar la cúpula que está ya muy adelante y si no se cerrase este verano, se caería lo que está hecho, y yo sentiría mucho que ninguna limosna se gastase allí sino la de Vuestra Majestad y que estuviese toda de mano de Vuestra Majestad, que Nuestra Señora lo pagará muy bien a Vuestra Majestad.' García García 2013 (noot 17), 193.
 - 21 Mörsch 1965 (noot 1), 179.
 - 22 García García 2013 (noot 17), 193. Het betreft een brief van Isabella van 16 juni 1620 verstuurd vanuit Tervuren aan Filips III en bewaard in een particuliere collectie: 'La obra va muy adelante y muy bien la cúpula, no se ha podido acabar antes porque toda la piedra la traen de junto a Dinamarca por la mar y después por el río en barcas hasta un cuarto de legua de allí y como ha helado tanto este año y tan tarde no han podido andar las barcas ni labrar la piedra a tiempo, pero ya está allí toda. Pero por esta razón cuesta mucho porque no hay desta piedra en estos Estados y así será menester que para cuando venga la armada, Vuestra Majestad mande enviar otro poco de limosna, y ofrézcalo Vuestra Majestad para que venga la armada con bien que bien ve Vuestra Majestad que después que hace esta limosna parece se han salvado las armadas milagrosamente por los muchos peligros que han tenido y yo así se lo digo a Nuestra Señora que si quiere que se acabe su iglesia que defienda las armadas, pero bien creará Vuestra Majestad que más de que esto le he suplicado nos alcance de su hijo para Vuestra Majestad y los suyos tanta salud y vida como hemos menester.' Helaas is niet duidelijk om welke Scandinavische steen het precies gaat. De steen werd waarschijnlijk enkel toegepast voor de gewelfconstructie van de koepel. De onderliggende recht-opstaande muurdelen en voluten zijn immers opgetrokken in Gobertange en Diestiaan, terwijl ook de lantaarn in Gobertange is gebouwd.
 - 23 A. Labacco, *Libro d'Antonio Labacco appartenente a l'architettura nel qual si figurano alcune notabili antiquità di Roma*, Rome 1552, 27; P. Martens en J. Snaet, 'De Mariale bedevaartskerk van Scherpenheuvel. Een onderzoek naar dynastieke relaties en de verspreiding van ontwerpen en denkbelden over architectuur', *Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 4 (1999), 226-238.
 - 24 A.L. Mozo, 'Extradosed vaults in the Monastery of El Escorial. The domes at the church towers', *Proceedings of the First International Congress on Construction History* (2003), 1321-1326.
 - 25 S. van Sprang, 'Portret van Joost Bouckaert, de eerste pastoor van Scherpenheuvel', in S. van Sprang (red.), *Theodoor van Loon. Een caravaggist tussen Rome en Brussel*, Brussel 2018, 138-139.
 - 26 B. Daelemans, J. Koninkcx en S. Van Loo, 'De verplaatsing van de klokkentorens in de 17de-eeuwse kerkarchitectuur', in K. De Jonge, A. De Vos en J. Snaet (red.), *Bellissimi ingegni, grandissimo splendore. Studies over de religieuze architectuur in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de 17de eeuw*, Leuven 2000, 67-78.
 - 27 Wat bijvoorbeeld ook het geval is bij de toren van de Antwerpse jezuïetenkerk, die eveneens op de as van de kerk achter het koor werd opgetrokken. Hier bevindt zich boven in de toren een sculptuur met voorstelling van de Verrezen Christus, geflankeerd door engelen met passiewerktuigen, die ook veel werden toegepast voor de ornamentering van tabernakels. V. Herremans, 'Peter Paul Rubens and the Decoration of the Jesuit church in Antwerp', *Antwerp Royal Museum Annual, 2013-2014* (2016), 53-75.
 - 28 Op onder meer de afbeelding van de kerk op het titelblad van Lipsius' *Diva Virgo Aspicollis* en op de gravure van Scherpenheuvel van Lauwers opgenomen in Sanderus' *Chorographia sacra Brabantiae* is de toren in voltooide staat met bekroning weergegeven. J. Lipsius, *Diva Virgo Aspicollis. Nova ejus beneficia & admiranda*, Leuven 1623; A. Sanderus, *Chorographia sacra Brabantiae sive celebrium aliquot in ea provincia ecclesiarum et coenobiorum descriptio*, Brussel 1658-1669, deel 1.
 - 29 De tekening toont een doorsnede van de toren met een legende en een beschrijving van de werken. Het te construeren gewelf is eveneens in de plattegrond weergegeven op twee aparte, bijhorende tekeningen. Leuven, Kerkarchief Vlaams-Brabant, 23533.
 - 30 Archief Basiliek Scherpenheuvel, Grote formaten, Rekeningen 1834. Ook het huidige stenen gewelf van de sacristie werd in de negentiende eeuw gerealiiseerd. Deze is immers niet weergegeven op de tekening van bouwmeester De Bauffer.
 - 31 In 1824 wordt metselaar P. Jansens betaald voor het 'kassēen en repaareeren van de steenweegskens geleyd aen de kerkehuyskens en aen het Heylig

- graf [...]. Vijf jaar later, in 1829, wordt een dakwerker betaald voor de 'reparatie gedaen boven het dak van het Heylig graf en sacristyn [...]'. Archief Basiliek Scherpenheuvel, doos V, 13-16.
- 32 M. Rüdiger, *Nachbauten des Heiligen Grabes in Jerusalem in der Zeit von Gegenreformation und Barock. Ein Beitrag zur Kultgeschichte architektonischer Devotionalkopien*, München 2003.
- 33 R. Glaudemans en R. Gruben, 'Gouda en Jeruzalem', in: C. Akkermans e.a. (red.), *De Jeruzalemkapel in Gouda*, Gouda 1998, 9-22.
- 34 J. Esther, 'Monumentenbeschrijving en bouwgeschiedenis van de Jeruzalemkapel', in: N. Geirnaert en A. Vandewalle (red.), *Adornes en Jeruzalem. Internationaal leven in het 15de- en 16de-eeuwse Brugge*, Brugge 1983, 50-81.
- 35 '[...] het H. Graf, in eene krocht of kelder vier trappen diep onder den koor der kapel gemaakt en in den achtermuur geopend'. J.B. L[avaut], *Handboekje der godsvrucht tot O.L.V. der zeven weeën in de aloude en vermaarde Kouterkapel te Zele*, Gent 1875, 13. Tegenwoordig is de krocht van het Heilig Graf ingericht als grafruimte voor de kloosterzusters.
- 36 L. Van den Houdt, 'De kapel van Nederkanne', *Limburg* 33 (1954), 89-93, 101-106; H. Geybels, *Kapellen in Vlaanderen. Vergeten verleden*, Leuven 2006, 197-198.
- 37 De precieze wijze waarop het heilige graf in het bouwvolume achter de toren te Scherpenheuvel was uitgewerkt, kan door de vele transformaties van dit volume niet precies achterhaald worden. De trap die leidt naar de galerij, de dakconstructie, maar vermoedelijk ook delen van de binnenmuren werden getransformeerd vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw. Wel is ter plekke nog steeds een Heilige Grafkapel aanwezig die een onderdeel vormt van de kruisweg die tussen 1842 en 1849 in het oostelijk gedeelte van de *hortus conclusus* werd geïnstalleerd. Deze kapel bevindt zich nu tegenover de toegangspoort tot het voormalige huis van de oratorianen en betreft waarschijnlijk een vervanging van de oorspronkelijke Heilige Grafkapel.
- 38 Het schilderij 'De ontmoeting onder de Gouden Poort' is 1616 gedateerd en er wordt aangenomen dat de volledige reeks in de zijkapellen werd voltooid omstreeks 1621. Het schilderij op het hoofdaltaar wordt op basis van stilistische kenmerken later gedateerd binnen het oeuvre van de kunstenaar, omstreeks de periode dat de kerk werd ingewijd. S. van Sprang, 'Op zoek naar de caravagist Theodoor van Loon, actief in Rome en Brussel', in: Van Sprang 2018 (noot 25), 19-35; Duerloo en Wings 2002 (noot 1), 133-145; H. Geybels, *Caravaggio in Scherpenheuvel. Theodoor van Loons Mariacyclus in de basiliek*, s.l., s.d.
- 39 M. Casteels, *De beeldhouwers de Nole te Kamerijk, te Utrecht en te Antwerpen* (*Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Schone Kunsten*; 16), Brussel 1961, 372-376. De beeldhouwwerken moesten geleverd worden voor het einde van het jaar 1623 en eigenhandig uitgevoerd worden door Robrecht Colyns de Nole, zijn broer Jan (†1624) en diens zoon Andries (†1638).
- 40 Casteels 1961 (noot 39), 385.
- 41 De schilderijen in de zijkapellen werden in 1934 gedemonteerd en in gewijzigde volgorde terug geplaatst. A. Verdonck, 'Aanteekeningen van pastoors: unieke getuigenissen over de 19de- en 20ste-eeuwse interieurafwerking van de Onze-Lieve-Vrouwbasiliek van Scherpenheuvel', *Tijdschrift voor Interieur en Design*, 46 (2024) (ter perse).
- 42 R. Stanihurst, *Hebdomada Mariana, ex orthodoxis Catholice Romane Ecclesiae patribus collecta. In memoria septem festorum Beatissimae Virginis Mariae, per singulos hebdomadae dies distributa*, Antwerpen 1609. Hoewel Duerloo en Wings het belang van deze devotie voor het Brusselse hof uitgebreid bespreken, koppelen ze deze devotie niet aan de schilderijenreeks van Van Loon. Duerloo en Wings 2002 (noot 1); L. Duerloo, 'Scherpenheuvel-Montaigu. Un sanctuaire pour une politique emblématique', *Dix-septième siècle* 240 (2008) 3, 423-439. Van Sprang bevestigt wel dat de thematiek van de schilderijen beantwoordt aan de cyclus voorgesteld in de *Hebdomada Mariana*. Van Sprang 2018 (noot 38), 25.
- 43 V. Herremans, 'Iconographic Typology of the Southern Netherlandish Retable c. 1585-1685', in: B. D'Hainaut-Zveny en R. Dekoninck (red.), *Machinae Spirituales Les retables baroques dans les Pays-Bas méridionaux et en Europe. Contributions à une histoire formelle du sentiment religieux au XVIIe siècle (Scientia Artis, 10)*, Brussel 2014, 105-133. Het gegeven is des te opmerkelijker, omdat enkele heiligen aan wie de altaren gewijd zijn patroonheiligen van de aartshertogen en de Spaanse koning zijn, of prominente ordeheiligen.
- 44 Meganck 1998 (noot 1), 75-76.
- 45 Lipius 1623 (noot 28). Al in de zeventiende eeuw werd de toegang van de kerk voorzien van een vooruitstekend portaalvolume. In 1962 werd het vernield en vervangen door een glazen poort naar ontwerp van Raymond M. Lemaire (1921-1997). Sommige vormelementen van het zeventiende-eeuwse portaal, waarvan het uitzicht bekend is door fotomateriaal, mogen we in verband brengen met de architectuurtaal van Francart. Bormans, Snaet en Herremans 2021 (noot 1), 36-37.
- 46 Voor de installatie van deze twee altaren werden waarschijnlijk de nodige aanpassingswerken in de onderste geleding van de toren ondernomen. De halfronde bekroningen van de nissen zijn nauwelijks gedecoreerd en het metselwerk lijkt te zijn ingewerkt in het parentment van de toren.
- 47 In 1845 spreekt de Leuvense historicus Edward Van Even nog van zes kapellen buiten de kerk. E. Van Even, *Bydragen tot de geschiedenis van Diest en omstreken*, Diest 1845, 56. Zeer waarschijnlijk dateert dit reliëf (uitgevoerd in een kunststeen met een gipsverbinding) uit de bouwcampagne die ondernomen werd tussen 1842 en 1849, toen de kruisweg werd aangelegd en de sacristie en het bouwvolume achter de toren ingrijpend werden gerenoveerd.
- 48 De dodenmissen horen bij het altaar met voorstelling van het Laatste Oordeel (waarbij in de inwijdingsakte verwezen wordt naar de heiligen die de mensen zijn voorgedaan in hun bestemming naar de hemel), terwijl de dopen horen bij het altaar met de voorstelling van de doop van Christus (waarbij in de inwijdingsakte verwezen wordt naar hoe enkel gedoopte kindjes als 'engelen' toegang krijgen tot de hemel).
- 49 Ten slotte kan worden opgemerkt dat de aanwezigheid van een heilig graf aan de oostzijde van de kerk ook een verklaring biedt voor de twee, in een latere fase toegevoegde kapellen in de gelijkvloerse verdieping van de toren. De voorstelling van "De vlucht naar Egypte" aan de zuidkant betreft een gebeurtenis uit het leven van Maria die, net als 'De geboorte van Christus' en 'Aanbidding der wijzen', zich afspeelde in een vroege fase van het leven van Jezus. De uitzonderlijke voorstelling van 'De verschijning van de verrezen Jezus aan zijn Moeder' verwijst dan weer naar de Verrijzenis, die net als de 'De zending van de Heilige Geest' en 'De kroning van Maria' plaatsvond na de dood van Christus. Aldus vormen de voorstellingen van de zes kapellen samen met het Heilige Graf een chronologische reeks die verwijst naar de hoogdagen van de liturgische kalender en eveneens belangrijke gebeurtenissen uit de heilsgeschiedenis van Maria illustreert.
- 50 Onderzoek toonde aan dat deze oculi oorspronkelijk open waren. Tijdens recente renovatiewerken zijn ze gedicht met platen, metalen liggers en gestort cementbeton. Bormans, Snaet en Herremans 2021 (noot 1), 83.
- 51 Tussen 1842 en 1849 werd onder pastoor Joannes Lambertus Stasseyns (1828-1854) een kruisweg langs de galerij ingericht. De rekeningen bewaard in het kerkarchief tonen aan dat er toen aanzienlijke grondwerken werden uitgevoerd. In het vroegere trappenhuis, tegenover de ingang van het (op dat ogenblik opgeheven) huis van de oratorianen, werd toen ook een nieuwe Heilige Grafkapel geïnstalleerd die de veertiende statie van de kruisweg verbeeldt. De dertien staties en het beeldhouwwerk in de Heilige Grafkapel

- werden uitgevoerd door de Leuvense beeldhouwer Karel Hendrik Geerts (1807-1855). Archief Basiliek Scherpenheuvel, *Doos V*, 7-8.
- 52 Dit onderzoek werd uitgevoerd door Van Daalen Dendrochronologie, Deventer. Bormans, Snaet en Herremans 2021 (noot 1), Bijlage 3.
- 53 De galerij werd tot op heden beschouwd als een constructie daterend uit de tweede helft van de zeventiende eeuw die diende als afgesloten verbindingsweg voor de oratorianen tussen de kerk en het klooster. Boni dateert ze omstreeks 1668. Boni 1953 (noot 1), 84. Deze datum verwijst naar het reisverslag van Balthasar II Moretus (1615-1674) van 16 september 1668 aan Scherpenheuvel, waarbij hij het bestaan van een gang vermeldt: 'Dit in den hof ghesien hebbende gingen met den Portier lanckx eene groote gallerye onder aerden in de sacristye van de Kercke staende onder den Toren der selve, [...] M. Sabbe, *De Moretussen op Reis in 1668 door de Brabandsche Kempen, de Meierij van 's Hertogenbosch, Zeeland en Vlaanderen* (Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde), Gent 1923, 467-68.
- 54 Plantenga 1926 (noot 1), 41.
- 55 A. De Vos, *Jacques Francart, Premier Livre d'Architecture (1617). Studie van een Zuidnederlands modelboek met poortgebouwen uit de 17de eeuw* (Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Schone Kunsten; 65), Brussel 1998, 17-52.
- 56 Boni 1953 (noot 1), 75-77; De Vos 1998 (noot 55), 86. Algemeen Rijksarchief Brussel, Rekenkamer van Brabant, nr. 26456.
- 57 Voor een volledig overzicht van deze overeenkomsten verwijzen we naar Bormans, Snaet en Herremans 2021 (noot 1), 24-28.
- 58 K. De Jonge en K. Ottenheim, 'Chapter 1: The Production Process for Architecture within the Context of the Courts (1580-1700)', in: K. De Jonge en K. Ottenheim (red.), *Unity and Discontinuity. Architectural Relationships between the Southern and Northern Low Countries (1530-1700)* (Architectura Moderna; 5), Turnhout 2007, 165-208; K. De Jonge, 'Galleries at the Burgundian-Habsburg court from the low countries to Spain 1430-1600', in: C. Strunck en E. Kieven (red.), *Europäische Galeriebauten. Galleries in a Comparative European Perspective (1400-1800). Akten des Internationalen Symposions der Bibliotheca Hertziana, Rom, 23.-26. Februar 2005* (Römische Studien der Bibliotheca Hertziana; 29), 2010, 73-88.
- 59 K. De Jonge, A. Smolar-Meynart, M. Soenen en A. Vanrie, *Het Paleis van Brussel. Acht eeuwen kunst en geschiedenis*, Brussel 1991, 108.
- 60 K. De Jonge en P. Geleyns, 'New light on specialized XVth-century construction techniques in the Low Countries', *Proceedings of the First International Congress on Construction History*, Madrid 2003, 989-993.
- 61 De Jonge en Geleyns 2003 (noot 60), 991.
- 62 J. Claeys, *Scherpenheuvel Oratorianenklooster. Eindverslag archeologisch onderzoek, 2022-12-23* (KU Leuven Archeoworks), Leuven 2022.
- 63 Boni 1953 (noot 1), 81.
- 64 Y. Van Buyten en B. Vandeginste, *De oratorianen. De geschiedenis van een elite gemeenschap*, Averbode 2019, 115-118.
- 65 Claeys 2022 (noot 62), 17. Dit onderzoek betrof voornamelijk een sleuvenonderzoek dat strategisch gekozen fragmenten van de fundamenteën blootlegde.
- 66 Boni wijst erop dat in de oprichtingsbrief van het huis van de oratorianen van 12 maart 1624 wordt vermeld dat de bouw van het huis van het oratorium al was opgestart. Boni 1953 (noot 1), 83.
- 67 Het schilderij *De geboorte van Christus* van Hendrick de Clerck (ca. 1560-1630) dateert van 1606 en werd gemaakt nadat de stenen kapel in september 1604 was vernield. Het schilderij is tegenwoordig opgesteld in de sacristie. De huidige omlijsting ervan in de vorm van een altaarretabel, dateert van een verbouwingcampagne die ondernomen werd tussen 1834 en 1835. Archief Basiliek Scherpenheuvel, *Grote formaten, Rekeningen 1834*.
- 68 P.J. Schipperus, *Philips-Willem, De verloren zoon van Willem van Oranje*, Utrecht 2018; M. Van der Eycken, 'Het mirakel Scherpenheuvel', in: M. Van der Eycken (red.), *Philips Willem, Prins van oranje, heer van Diest 1554-1618*, Amsterdam 2018, 106-111.
- 69 B. De Sisteron, *Histoire de la ville et principauté d'Orange*, Den Haag 1741, 471. Jan VIII van Nassau-Siegen speelde onder meer een belangrijke rol tijdens de belegering van de stad Breda tussen 1624 en 1625 en is afgebeeld op *De overgave van Breda* van Diego Velázquez, geschilderd tussen 1634 en 1635 en tegenwoordig in het Museo Nacional del Prado in Madrid.
- 70 Van dit voogdijrecht van Jan VIII en zijn vrouw vinden we een getuigenis op de plattegrond van Scherpenheuvel die hoort bij de op 23 maart 1635 gedaateerde akte van Philips IV. De plattegrond bevat een opschrift van Ernestine-Yolande, gedateerd op 9 juli 1632, waarin ze in naam van haar man en in overeenstemming met de wens van de aartshertogin, de burgemeester en schepenen van de stad en de oratorianen opdraagt zorg te dragen voor de naleving van deze plattegrond. Zie ook noot 16.
- 71 Het wapenschild bevat de gebruikelijke kwarten van de graafschappen Nassau, Katzenelnbogen, Diez en Vianen met in het hartschild de graafschappen Chalons en Genève en het prinsdom Oranje. Tevens zijn het markizaat Veere (boven het hartschild) en het graafschap Buren (onder het hartschild) afgebeeld.
- 72 A. Sanderus, *Flandria illustrata, sive Descriptio comitatus istius per totum terrarum orbem celeberrimi, IIII tomis absoluta*, Amsterdam 1641-1644, deel 2, 535-536.
- 73 P.-J. Ghoetghebuer, *Choix des monumens, édifices et maisons les plus remarquables du royaume des Pays-Bas*, Gent 1827, platen 33, 34 en 35; G.L. Bataille, *Recherches historiques sur la ville de Renaix*, Gent 1856, 13-17; De Jonge en Ottenheim 2007 (noot 58), 176.
- 74 Hierbij kan opgemerkt worden dat de verwantschap tussen Ronse en Scherpenheuvel niet enkel beperkt bleef tot de uitwerking van het kasteel. Nadat een pestepidemie de streek geteisterd had, liet Ernestine-Yolande van Ligne tussen 1637 en 1639 een kapel optrekken in de nabijheid van het kasteel. Deze kapel werd gewijd aan Sint-Rochus, maar bood ook plaats aan een miraculeus Maria-beeldje, genaamd Onze-Lieve-Vrouw van den Wittentak, dat aanvankelijk werd vereerd in een eikenboom. De kapel werd opgetrokken op een centraal grondplan en geplaatst boven op een heuvelrug, wat manifest lijkt te verwijzen naar het voorbeeld van de kerk van Scherpenheuvel. De kapel is prominent op de voorgrond afgebeeld op de gravure van het kasteel en de stad Ronse van de hand van Vedastus du Plouich, opgenomen in Sanderus 1641-1644 (noot 72), deel 2, 536. In 1891 werd de kapel vervangen door een neogotische kapel naar ontwerp van Hendrik Geirnaert (1860-1928). D. Wybraeke, *Onze-Lieve-Vrouw ten Wittentak doorheen de geschiedenis... 100 jaar neo-gotische kapel*, Ronse 1991.
- 75 G.W.C. van Wezel, *Het Paleis van Hendrik III graaf van Nassau te Breda*, Zeist/Zwolle 1999.
- 76 De zestiende-eeuwse entreepartij is bekend van een aan Valentijn Klotz toegeschreven tekening met opschrift 'Aen 't Casteel tot Breda, de 7/26 1692', bewaard in 's-Hertogenbosch, Noordbrabants Museum, inv.nr. B12.213. Zie ook Van Wezel 1999 (noot 75), 146, De Jonge en Ottenheim 2007 (noot 58), 176.
- 77 In deze context kan ook verwezen worden naar het kasteel van Diest in de onmiddellijke omgeving van Scherpenheuvel, waarvan de bouw door Hendrik III omstreeks 1516 werd ondernomen. Van dit kasteel, waarvan de bouw nooit werd voltooid en waarvan onzeker is of dit in de zeventiende eeuw nog bekend was, werden slechts de funderingen van een klein deel van de oostelijke vleugel uitgevoerd. Een bewaarde ordonnantie staat wel toe de plattegrond van dit kasteel in grote lijnen te reconstrueren. Ook hier gaat het om een kasteel op vierkant grondplan met een grote binnenplaats, vier torens op de hoeken en een achteraan opgestelde, symmetrisch ontworpen hoofdvlugel met centraal een grote zaal en een kapel met een achteraan uitste-

kende koorapsis. Op een gelijkaardige wijze als in het kasteel in Ronse was het de bedoeling om geheel de binnenplaats te omsluiten met een galerij. Volgens de ordonnantie zou het kasteel worden afgewerkt met een plat dak, wat binnen de toenmalige context van de Nederlanden erg voor-

uitstrevend was. B. Roosens, 'Het lastencohier voor de bouw van een nieuw kasteel te Diest voor graaf Hendrik III van Nassau, ca. 1530', *Bijdragen geschiedenis hertogdom Brabant*, 66 (1983), 155-168; Van Wezel 1999 (noot 75), 77-80. De ordonnantie wordt bewaard in Den

Haag, Algemeen Rijksarchief, Nassause Domeinraad, Drossaers, 1, inv.nr. 1076.

78 F. Chueca Goitia, *Casas reales en monasterios y conventos españoles*, Madrid 1982.

DR. VALERIE HERREMANS is zelfstandig bouwhistorica en erfgoedonderzoeker. Voordien werkte zij onder meer voor de KU Leuven, de VUB en de Vlaamse Kunstcollectie en was zij conservator sculptuur in het KMSKA. In opdracht van het Centrum Rubenianum schreef zij het deel van de oevrecatalogus van Rubens over architecturale sculptuur.

DR. JORIS SNAET is bouwhistoricus bij de Technische Diensten van de KU Leuven en wetenschappelijk illustrator. Zijn proefschrift handelde over de zeventiende-eeuwse religieuze architectuur van de Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden.

COURT ARCHITECTURE IN THE SERVICE OF MARIAN DEVOTION

THE CONSTRUCTION OF THE SCHERPENHEUVEL CHURCH, GALLERY AND ORATORY HOUSE

VALERIE HERREMANS AND JORIS SNAET

This article presents a number of new insights into the construction and significance of the Marian shrine of Scherpenheuvel. Archival research indicates that work on the dome of the church designed by Wenzel Coebergher (1557-1634) had already been completed by circa 1621. It is also safe to assume that the gallery behind the church and the Oratory house were completed much earlier than previously supposed. A stylistic analysis of the ornamentation used in the annexe behind the tower and in the gallery suggests that these were designed by Jacob Francart (1583-1651). In addition, dendrochronological sampling of the gallery roof trusses points to a construction date of circa 1630. This suggests that the entire complex was completed in one major building campaign, probably carried out within the lifetime of Archduchess Isabella (1566-1633). A typological appraisal of the gallery and Oratory house also suggests that the function of these buildings was not purely religious but should rather be located in a

prestigious aristocratic context with international stature.

A study of the devotional programme, which was based chiefly on the 1627 Act of Consecration, has revealed that there are two different programmes in and around the church. The side chapels and dome space of the church feature an archducal Marian devotional programme based on the *Hebdomada Mariana* of court chaplain Richard Stanihurst (1547-1618). The programme of the external chapels, originally comprising the four chapels around the dome space and the two chapels flanking the vestibule, was geared more towards pilgrims and parishioners. It is clear from this that Scherpenheuvel was systematically designed as a meeting place of two different worlds: on the one hand members of the nobility, on the other ordinary folk. Each group had their own spaces in the church, arranged around the grand, centrally located domed space where the miraculous image of the Virgin Mary was kept.

DE MIDDELEEUWSE HUIZEN VAN DE NIJMEEGSE BENEDENSTAD

RESULTATEN VAN EEN HISTORISCH DOCUMENTATIEPROJECT (1959-1973)

GERRIT BERENDS, M.M.V. GABRI VAN TUSSENBROEK

Na de Tweede Wereldoorlog is een groot gedeelte van de Nijmeegse Benedenstad gesloopt en vervangen door nieuwbouw. De wijk bevatte tot de ingrijpende sanering een groot aantal huizen van middeleeuwse oorsprong, waarvan het unieke karakter al tijdens de afbraak werd onderkend (afb. 2). Tijdens een langlopend documentatieproject, geïnitieerd door de toenmalige Rijksdienst voor de Monumentenzorg,

werden tussen 1959 en 1973 de belangrijkste bouwhistorische kenmerken van dit voor Nederland unieke stadsdeel vastgelegd.¹ De bekendste publicaties over de Benedenstad die daarna verschenen waren van E.F. van der Grinten en Hemmy Clevis. Van der Grinten beperkte zich grotendeels tot een kadastrale analyse en een beschouwing van de voorgevels en maakte geen gebruik van de documentatietekeningen en -foto's. Clevis schreef een archeologische studie, waarin de relatie met de bebouwing boven het maaiveld niet verder werd uitgewerkt.² De belangrijkste synthese over

▲ 1. Smidstraat 2-12, achterzijde, 1967. Foto G. Berends (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

2. De noordzijde van de Michterstraat, gezien vanuit de Ridderstraat in de richting van de Grotestraat, foto 1876 (Regionaal Archief Nijmegen)

de ontwikkeling van Nijmeegse huizen is van Frank Haans en stamt uit 2004.³ Hoewel de huizen van de Benedenstad hierin wel worden genoemd, is de RdMz-documentatie slechts zeer fragmentarisch gebruikt. Een van de redenen daarvan is dat van het documentatiewerk zelf maar weinig werd gepubliceerd.⁴

Om deze lacune in de historiografie van de Nederlandse huizen te vullen, biedt deze bijdrage een overzicht van de belangrijkste resultaten van het onderzoek, dat de afgelopen halve eeuw een sluimerend bestaan in het archief van de RCE heeft geleid. Na een

korte inleiding over het verval van de Benedenstad en de verschillende stedenbouwkundige plannen die tot de dramatische sloop leidden, worden de gedocumenteerde huizen behandeld. Daarbij wordt achtereenvolgens aandacht besteed aan de datering en de huisvormen, vensters, kelders, balklagen, korbeelstellen en sleutelstukken, houten trappen, kapconstructies en andere interieuronderdelen. De bijdrage wordt afgesloten met een beknopte duiding van het Nijmeegse huizenlandschap ten opzichte van de rest van Nederland.

VERVAL EN SANERINGSPLANNEN

Nijmegen was een van de laatste steden in ons land met de status van vestingstad. Buiten de wallen mocht alleen in hout worden gebouwd en in tijden van gevaar moest die bebouwing wijken om vrij schootsveld te hebben. Met de aanvaarding van de Vestingwet van 1874 kon de overvolle stad zich uitbreiden. Al in 1863 was een spoorlijn aangelegd naar Kleef, met een kopstation vlak bij het bastion Oranje buiten de Molenpoort, ongeveer waar nu De Vereniging aan het Keizer Karelplein staat. Wat later werd een aftakking aangelegd naar de nieuwe haven aan de westzijde van de stad. In 1879 kwam de spoorlijn naar Arnhem en verder tot stand, met de spoorbrug over de Waal en een nieuw station op de plaats van het huidige. In 1881 en 1883 volgden de lijnen naar 's-Hertogenbosch en Venlo. Door de komst van het spoor liep het personen- en handelsverkeer over de Waal terug. De bovenstad behield een centrumfunctie, maar de nijverheid verplaatste zich naar nieuwe stadsdelen.⁵

Voor de Benedenstad – die door zijn verbinding met de rivier vanouds een belangrijke handelsfunctie had – betekenden deze ontwikkelingen het begin van het verval. De nering liep terug, de Oude Haven werd in 1884 gedempt en de gegoede burgers vertrokken in de decennia die volgden naar huizen aan de nieuw aangelegde singels. Ten slotte werd op 16 juni 1936 de ver-

keersbrug aan de oostzijde van de stad in gebruik genomen, waarmee een einde kwam aan het pontveer vanuit Lent naar de Waalkade, tussen de voormalige Sint Anthonispoort en Meipoort.⁶

In 1939 richtte een aantal betrokken burgers de stichting Saneering Oude Stad (s.o.s.) op. Deze gaf aan drie stedenbouwkundigen de meervoudige opdracht een saneringsplan te ontwerpen. Hieruit werd het plan 'Het Groene Balcon' als beste verkozen, ontworpen door ir. P. Verhagen.⁷ Dit plan voorzag in de aanleg van een woonwijk tussen de Grotestraat en de Lindenberg. Een lage keermuur met een aantal woningen zou de Vleeshouwerstraat scheiden van de lager lopende Steenstraat. Door ophogingen zou meer ruimte voor woningbouw ontstaan en de zichtbaarheid van het Valkhof en de Sint-Nicolaaskapel vanaf die plek worden verbeterd.

De verwoestingen ten gevolge van de bombardementen en oorlogshandelingen in 1944 en 1945 troffen de Benedenstad maar gedeeltelijk (afb.3). In de Grotestraat werden de huizen tussen de Lange Burchstraat en de Platenmakerstraat verwoest, maar het merendeel van de huizen overleefde de oorlog onbeschadigd. Niettemin kwam na de oorlog het saneringsplan van Verhagen weer aan de orde.⁸ Dit ging uit van het grotendeels handhaven van de oude bebouwing langs veel straten, zoals de Grotestraat, de Smidstraat

3. Oorlogsschade in de Benedenstad na het bombardement van 22 februari 1944 en Operatie Market Garden van 17-20 september 1944 (Wikimedia Commons)

4. Steenstraat 4, het Besiendershuis, 1999. Foto J.P. de Koning (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

5. Steenstraat 22, het Brouwershuis voor restauratie, 1957. Foto G.Th. Delemarre (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

en de Muchterstraat. Het plan werd inmiddels niet langer haalbaar geacht, onder meer wegens het verregaande verval van de huizen. Een nieuw plan van ir. B. Fokkinga, hoofd van de Afdeling stedenbouw en architectuur van Publieke Werken en Volkshuisvesting in Nijmegen, getiteld 'De Vijf Heuvelen' (1956) brak dan ook radicaal met Verhagens voorstel.⁹ Uitgangspunt werd het visueel verbinden van de hooggelegen stad en de rivier. De oude rooilijnen werden opgegeven en tussen nieuwe woonblokken door werden uitzichten gecreëerd van hoog naar laag. Slechts weinig oude huizen zouden bewaard blijven: het Besiendershuis dat al in 1952 ingrijpend was gerestaureerd, het Brouwershuis, de Zeilmakerij, de Ottengas en gebouwen aan de Sint Anthoniusplaats (afb. 4 en 5).¹⁰ Op voorspraak van de staatssecretaris van OK&W werd goedkeuring onthouden aan de sloop van de zogeheten kanunnikenhuisjes om de St.-Stevenskerk en de in de oorlog zwaar beschadigde Commanderie van Sint Jan, zodat die zouden kunnen worden hersteld. Hoewel het plan niet tot uitvoering kwam, nam de sloop van de oude huizen een aanvang.¹¹

Actie van het Buurtcomité Benedenstad in 1971 leidde tot een nieuwe koers. Op 16 november 1972 besloot de gemeenteraad tot een wezenlijke ombuiging van het tot dan toegevoerde beleid. Er werd gekozen voor renovatie van het nog bestaande westelijke gedeelte, terwijl de nieuwbouw in het sloopgebied zich qua schaal en structuur zou moeten aansluiten bij de verdwenen bebouwing. Aan de rijksoverheid werd voorge-

steld de Benedenstad aan te wijzen als beschermd stadsgezicht. In 1975 kwam subsidie voor restauratie van het ministerie van CRM en vier jaar later locatie-subsidie van het ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening. In 1978 werd het Bestemmingsplan Benedenstad goedgekeurd. Er kwamen strikte bouwvoorschriften en het oude stratenverloop zou worden gehandhaafd. Omstreeks 1980 werd de nieuwbouw ter hand genomen en volgde de aanwijzing tot beschermd stadsgezicht.¹²

DOCUMENTATIE EN DATERING

De documentatie van huizen in de Benedenstad tussen 1959 en 1973 bestond uit eendaagse verkenningen voorafgaand aan of tijdens de sloop. Per pand werd een rapport opgesteld waarin de hoofdmaten en details werden opgemeten en getekend. Het huis op de hoek van de Grotestraat en de Platenmakerstraat, met de gevelsteen Die Sterre, en het pand daarnaast waren al voor 1961 ongedocumenteerd gesloopt (afb. 6).¹³ Niettemin bleef er een grote groep huizen over die het mogelijk maakte belangrijke inzichten in het middeleeuwse Nijmeegse huizenbestand te vergaren. Het onderzoek maakte voor het eerst in Nederland duidelijk dat het vrijwel onmogelijk is om oude woonhuizen aan de hand van hun voorgevels correct te inventariseren (afb. 8 kaart).¹⁴

In de Grotestraat bleken de voorgevels van de huizen zo'n drieënhalve eeuw jonger te zijn dan de bouwkundige structuren die zich daarachter schuilhielden.¹⁵

6. Platenmakerstraat 1/Grotestraat, 1957. Foto G.Th. Delemarre (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

7. Grotestraat 36, 1974, detail achtergevel met jaartal 1566. Foto G. Berends (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

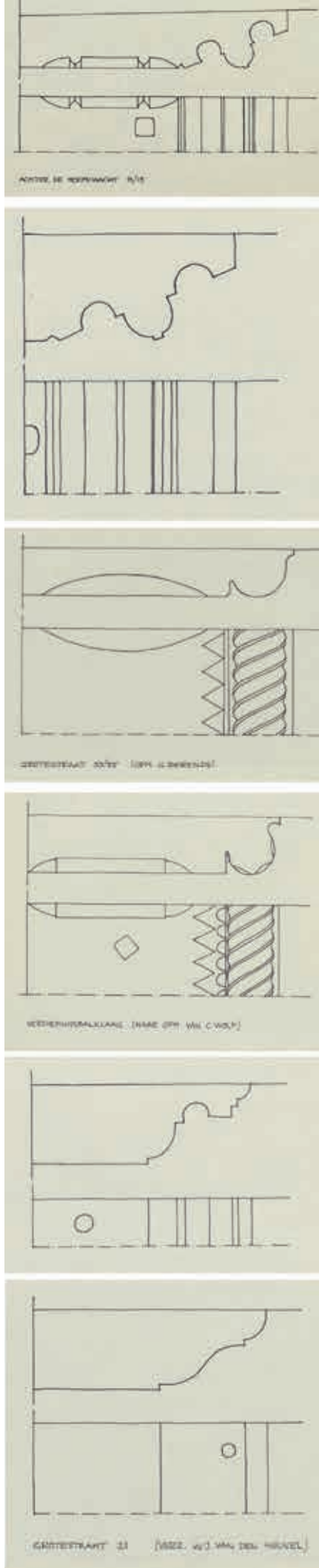

8. Overzicht van de Nijmeegse Benedenstad met de belangrijkste in de tekst genoemde straten (tekening G. van Tussenbroek)

Toch was het lastig om tot exacte dateringen te komen. Dendrochronologisch onderzoek kon nog niet worden toegepast en het waren daarom andere bronnen die moesten worden geïnterpreteerd om tot een datering te komen, zoals opschriften, gevelstenen, kenmerken van kapconstructies, sleutelstukken, toegepaste houtsoorten, baksteenformaten, metselverbanden, natuursteensoorten en andere elementen. In sommige gevallen was de datering bekend door geschreven

bronnen, zoals van de Latijnse School (1544-1545) en de achtergevel van Grotestraat 36, die was voorzien van speklagen waarvan één met opschrift en het jaartal 1566 (afb. 7).¹⁶ Lage Markt 55 had een gevelsteen met opschrift in het Latijn, waar de cijfer-letters het jaartal 1646 vormden. Aan de overzijde ervan was een gevelsteen met opschrift en het jaartal 1645 aangebracht. Fraai was de latei van de ingang van het Brouwershuis, Steenstraat 26, met in het opschrift het jaartal 1621.¹⁷

9. Chronologisch geordende sleutelstukken (Achter de Hoofdwacht 13/15; Grotestraat 31; Grotestraat 33/35; Grotestraat 76/78; Grote Markt 30; Grotestraat 21). Tekeningen niet op schaal (tekeningen G. Berends/Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

Een aantal globaal gedateerde sleutelstukken leverde eveneens een dateringsleidraad voor andere constructies (afb. 9). De oudste is het sleutelstuk van het Huis Moliart, gelegen op een binnenterrein achter Burchtstraat 57 en Hoogstraat 3, dat niet meer compleet aanwezig is maar indertijd werd getekend door Adolph Mulder: drie hangende kralen tussen twee hollen en een half hol bij de moerbalk. Dat huis is door geschreven bronnen gedateerd tussen 1331 en 1343 en later dendrochronologisch rond de jaren 1329-1335.¹⁸ Dergelijke sleutelstukken zijn in de Benedenstad niet aangetroffen, maar komen verder ook in Arnhem voor in veertiende-eeuwse huizen.¹⁹ De sleutelstukken van het St.-Nicolaasgasthuis in de Vosstraat hadden elk een rondstaaf (één hangende bol tussen hollen), op de begane grond voorzien van neuslijstjes. Tussen het profiel en de tand van het korbeel hadden die aan de onderzijde afschuiningen zonder of met knobbeltjes nabij de kapelletjes aan de einden.²⁰ Korte sleutelstukken met deze kenmerken kunnen nog vijftiende-eeuws zijn, maar kwamen ook nog in de zestiende eeuw voor.²¹ De rondstaven zijn vaak voorzien van een neuslijstje en worden soms voortgezet op de iets terugliggende zijvlakken (waarschijnlijk een wat jonger kenmerk). De sleutelstukken werden met houten nagels aan de balken bevestigd, in de zestiende eeuw vaak ook met ijzeren nagels. Een enkele keer vormden sleutelstukken één geheel met de moerbalk, zoals in Grotestraat 29. Sleutelstukken met een hangende kraal (met of zonder neuslijstje) tussen twee hollen kunnen veertiende- of vijftiende-eeuws zijn. Loopt het neuslijstje om de zijkanten om, dan dateren ze uit de zestiende eeuw, evenals sleutelstukken met een hangende getordeerde kraal. De Latijnse School uit 1544-1545 heeft sleutelstukken met een dergelijke getordeerde

10. Vosstraat 12, console van trachiet, 1969. Foto G. Berends (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

11. Grotestraat 40-34, november 1966. Anders dan bij de buurpanden torent nummer 36 hoog boven het achterhuis uit. Foto A.J. van der Wal (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

hangende kraal. Ook het zogenoemde Besiendershuis – dat eigenlijk ‘Op d’n Kolven’ heet – uit ongeveer dezelfde tijd bezit nog één zo’n sleutelstukje naast alle nieuwe exemplaren. Twee niet identieke sleutelstukken uit Grotestraat 38 hadden een getordeerde hangende kraal.²² Het stadhuis (1554-1555) had voor de verwoesting in 1944 sleutelstukken met een hangende kraal met een neuslijstje, dat om de zijkanten omliep op een verdiept rond vlak dat werd omkranst door uitgestoken driehoekjes, gedeeltelijk in de moerbalk. De Waag, uit 1612, heeft sleutelstukken met een kwartbol, een hol en een hangend vlakje, kenmerkend voor die tijd. Korte sleutelstukken met een kwartbol en een kwarthol of met een ojief dateren uit de late zestiende of zeventiende eeuw, met een kwartbol, een hol en een hangend vlakje of rechthoekig lijstje uit de vroege zeventiende eeuw.²³

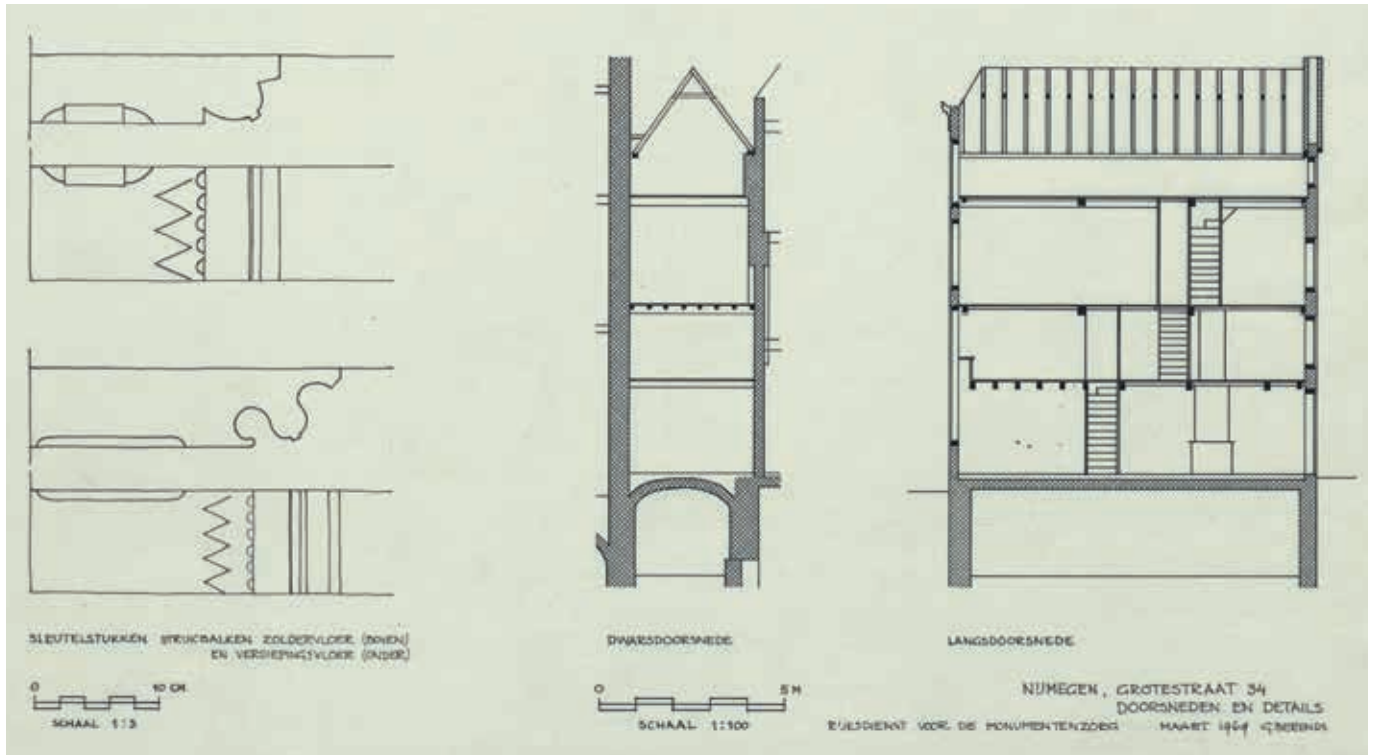
Baksteenformaten waren eveneens behulpzaam om tot een globale datering te komen. Formaten tot 29 × 14 × 7 cm bleven in Nijmegen tot ongeveer 1400 in gebruik, terwijl toen aan de Valkhofkapel al baksteen van 25,5 × 12 × 5,5 cm in onregelmatig staand verband werd toegepast. Bakstenen van 24 cm en kleiner verschenen pas in de zeventiende eeuw.²⁴ Het gebruik van natuursteen beperkte zich tot kelders (tufsteen), vensteromlijstingen (trachiet) en consoles (afb. 10). In de loop van de vijftiende eeuw raakten deze soorten door de hoge toltarieven op de Rijn in onbruik. Sindsdien

werden Bentheimer zandsteen, soms basalt, Baumberger (kalkzand)steen, Naamse steen en mergel toegepast.²⁵

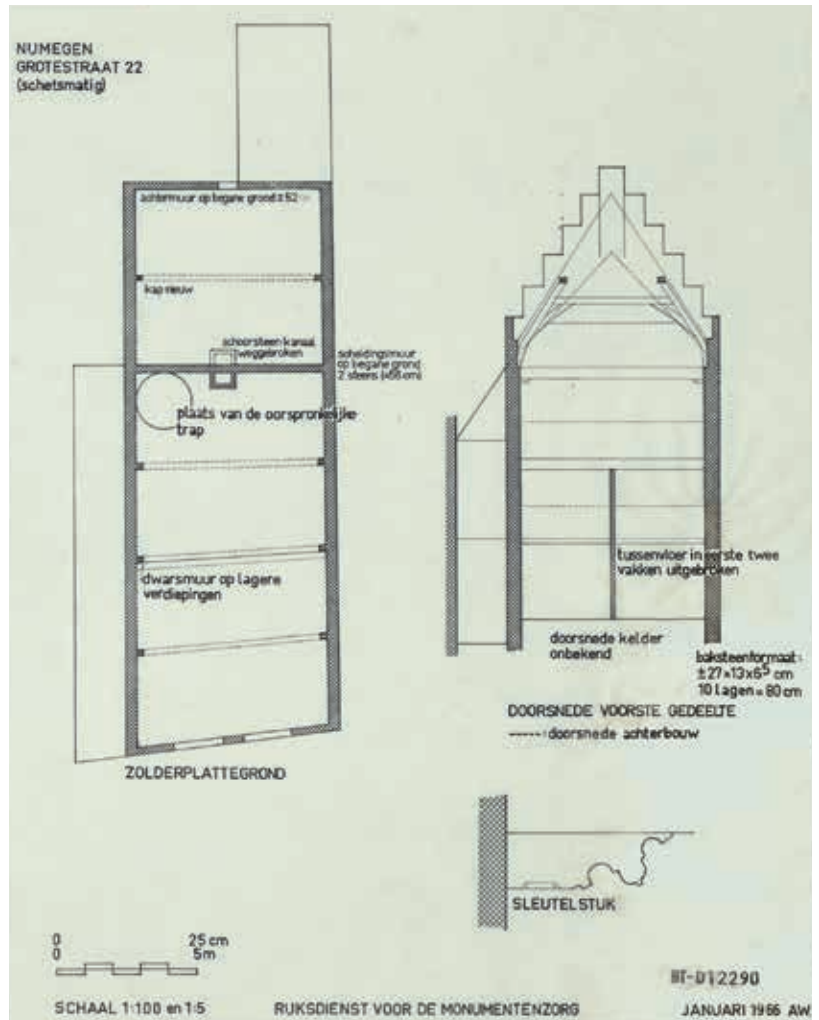
In Nijmegen domineerde eiken (*Quercus robur*) als bouw hout. Dat betekent niet dat naaldhout altijd op een jongere toepassing duidt. Dennenhout kwam in Nijmegen al vroeg voor. In het huis Papengas 1 kon dennenhout (zilverspar, *Abies alba*) dendrochronologisch rond 1306 worden gedateerd. Het was secundair toegepast, maar kennelijk afkomstig van een oudere fase van het huis.²⁶ Ook bij de sloop van huizen werd dennenhout waargenomen, mogelijk nog in primaire context. In de achterbouw van Grotestraat 28/28a bevond zich een enkelvoudige dennen zolderbalklaag op sleutelstukken en drie eiken tussenbalkjukken met dennen jukbalken. Ook in Muchterstraat 15 waren soortgelijke kapspanten aanwezig.²⁷ De oudst bekende toepassing van grenenhout in Nijmegen, de grove den (*Pinus sylvestris*), is de kapconstructie van de Waag, die uit 1612-1613 dateert.

DE BOUWVORM VAN DE HUIZEN

De meeste van de onderzochte huizen waren diep, met een kap loodrecht op de voorgevel. Deze bestonden vaak uit twee delen achter elkaar, gescheiden door een dwarsmuur. De voorbouw was soms smaller en/of lager dan de achterbouw, maar een enkele keer (Grotestraat 36) juist hoger (afb. 11).²⁸ Soms was er een apar-

12. Grotestraat 34, 1969. De insteekverdieping is - afleesbaar aan de structuur van de balken - in een latere bouwphase tot aan de voorgevel doorgetrokken. Opmeting en tekening door G. Berends (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

13. Grotestraat 22, opmeting en tekening door A. Warffemius, 1966 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

te achterbouw, van het voorhuis gescheiden door een binnenplaatsje naast een tussenlid. De voorbouw kon achterin een insteekverdieping hebben, die in enkele gevallen – al dan niet door een latere uitbreiding – doorliep tot de voorgevel (afb. 12). De stookplaatsen waren in de regel tegen een van de zijmuren aangebracht. Smidstraat 17 had een voor- en achterdeel, met een tongewelfde kelder onder de voorzijde en een samengestelde balklaag. De begane grond aan de voorzijde beschikte over vier balkvakken, de verdieping over drie. De spiltrap bevond zich rechts achter in het voorste deel.²⁹ In de linker zijmuur van het derde vak op de begane grond bleek uit roetsporen de plaats van een stookplaats. Het achtergedeelte had een lage begane grond en een dito verdieping. De begane grond had een moerbalk met sleutelstukken in het midden in de lengterichting, waarin de kinderbalken waren gekeept. De sleutelstukken wijzen op een bouwtijd in het midden van de zestiende eeuw.

Stookplaatsen bevonden zich soms ook tegen de dwarsmuur (afb. 13). Zo bestond Grotestraat 22 uit een vier vakken diepe voorbouw en een half zo diepe achterbouw met lagere vloerniveaus. Tegen de dwarsmuur waren op de begane grond aan beide zijden ooit stookplaatsen geweest. Op de verdieping van de voorbouw was links van het rookkanaal de spiltrap naar de zolder nog behouden, met een houten beschieting.³⁰ Voorwaarde voor een stookplaats in de dwarsmuur was wel dat deze voldoende zwaar was. Achter de Hoofdwacht 13/15 had een achterhuis met een insteekverdieping; de scheidingsmuur met het voorhuis was slechts halfsteens. In het derde vak rechts was tegen de zijmuur een stookplaats aanwezig geweest, waarvan het rookkanaal hogerop deels nog resteerde.³¹

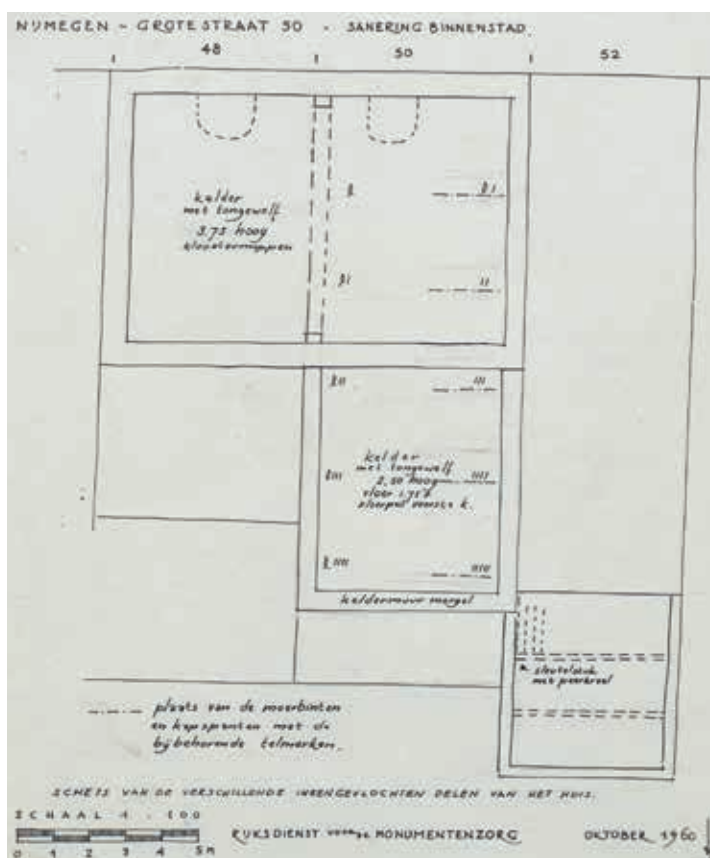
Stookplaatsen tegen de achtergevel kwamen ook voor, vaak in ondiepe huizen, zoals bij Achter de Hoofdwacht 19 (afb. 28), bij Priemstraat 29/31 (xviii), gebouwd tussen twee oudere huizen (thans genummerd 53/55) en ook nog steeds bij een aantal huizen aan de Waalzijde van de Lage Markt en sommige kannikenhuizen bij de St.-Stevenskerk (afb. 14).

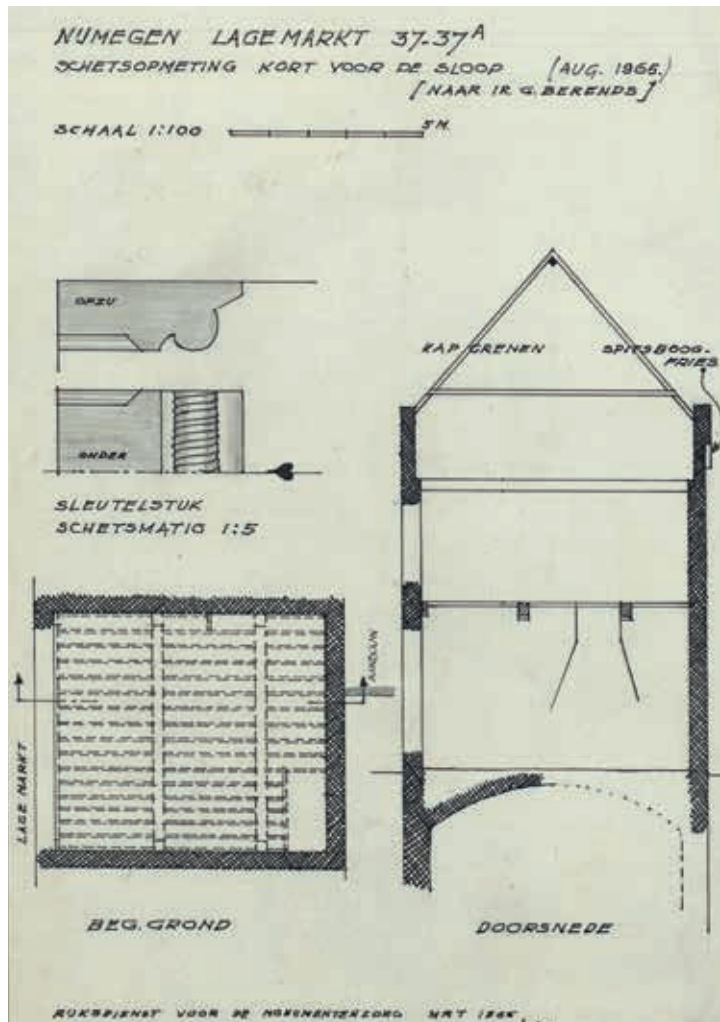
Behalve diepe huizen kwamen ook dwarshuizen met de kap tussen topgevels opzij voor, zoals het al genoemde Besiendershuis. Grotestraat 25/27 was een dwarshuis met een eveneens dwarse, maar jongere achterbouw. De voorbouw had een dwarse tongewelfde kelder.³² Grotestraat 48/50 had eveneens een dwarse tongewelfde kelder en was waarschijnlijk aanvankelijk ook een dwarshuis (afb. 15).³³ Smidstraat 2/4, De Wijnberg, was een dwarshuis met een wat minder diepe achterbouw die een kap had met de nok loodrecht op de straat. Het had niet één dwarse kelder, maar een minder diepe dwarskelder, met een toegang vanaf de straat, waarnaast een overlangse kelder die alleen door de andere toegankelijk was. Beide kelders zouden nog uit de veertiende eeuw kunnen dateren. De voor-

14. Waalkade 82-84, achterzijde, 1980. Foto G. Berends (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

15. Grotestraat 48-52, plattegrond, schetsopmeting H. Janse, oktober 1960 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

16. Lage Markt 37-37a, opmeting door G. Berends, tekening K. Wolhuis, 1966 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

17. Sint Antonius-
plaats 16-17, 1957.
Foto G.Th. Delemarre
(Rijksdienst voor het
Cultureel Erfgoed)

bouw stamde vermoedelijk uit de veertiende of vijftiende eeuw. De achterbouw, gedeeltelijk onderkelderd en met een uitgang aan de achterzijde, dateerde uit de tweede helft van de zestiende eeuw of van omstreeks 1600.³⁴ Smidstraat 10/12 (afb. 1) vormde oorspronkelijk één geheel met het rechts daarnaast staande nr. 6/8. Het voorhuis was een dwarshuis met een dwarskelder en een dwarskap. Het had balklagen van moer- en kinderbalken met sleutelstukjes uit het midden van de zestiende eeuw. Tegen de linker zijgevel bevond zich een stookplaatsraveling.³⁵ Lage Markt 37/37a was een dwarshuis waarin de balklagen wel parallel aan de voorgevel lagen. De achtergevel had een borstwering, die steunde op een spitsboogfries (afb. 16).

De dwarshuizen hadden meestal stookplaatsen tegen de zijgevels. Ook deze konden, zoals we al zagen, een aangebouwde achterbouw hebben, vaak ook een dwarshuis maar soms met een kap haaks daarop, zoals bij Smidstraat 6/8/10/12. Dikwijls hadden ze een dwarse tongewelfde kelder onder het gehele huis, zoals het gesloopte Priemstraat 25/27, dat ook een dwarse maar jongere achterbouw had. In een aantal gevallen zijn dwarshuizen in een later stadium in twee (of zelfs meer) delen gesplitst.

DE VORMGEVING VAN DE HUIZEN

Het exterieur van middeleeuwse stenen huizen werd gekenmerkt door trapgevels met bakstenen afdekkingen in de vorm van ezelsruggen met daarop platte overlans gelegde bakstenen. Dit type komt voor in een ruim gebied rondom de Neder-Rijn, van Roermond

in het zuiden tot Kampen in het noorden en van Montfoort in het westen tot over onze oostgrens in Xanten. Evident veertiende- of vijftiende-eeuwse exemplaren, zoals in Arnhem en Venlo, werden tijdens het onderzoek in Nijmegen niet aangetroffen. Voorbeelden uit het midden van de zestiende eeuw kwamen voor aan Sint Antoniusplaats 15/16 (afb. 17). In die tijd zien we ook al natuurstenen afdekplaten, zoals aan het Besiendershuis, de Latijnse School (1544-1545), de laatgotische Zeilmakerij (Steenstraat 57/Waalkade 65), het wat jongere Brouwershuis (1621) en bij de gesloopte smalle huizen Grotestraat 77/79) en Vijfringengas 4 (afb. 18).

Zijgevels van diepe zaalhuizen hadden soms bakstenen lijsten of friezen. De linker zijgevel van de achterbouw van Grotestraat 28/28a had onder de verdiepingervensters een muizentandlijst en onder de gootlijst een spitsboogfries.³⁶ Het hoekhuis Kannenmarkt 2 heeft in zijn zijgevel aan Achter de Hoofdwacht onder de gootlijst een gemetselde bloktandlijst. Een rijk patroon in baksteen van elkaar kruisende rondbogen en lijsten heeft de voorgevel van De Vergulde Wagen (Gulden Wagengas 7/9), verscholen achter de bebouwing aan de oostzijde van de Bottelstraat, tegenwoordig toegankelijk via de Halvegas tussen Bottelstraat 20 en 26 (afb. 19).³⁷

Tuitgevels kwamen veel voor, zoals bij Grotestraat 31, Waalkade 82, Nonnenstraat 80-82, Achter de Hoofdwacht 21/hoek Smidstraat 46 en de achtergevel van Smidstraat 2/2a/4 (XVII A). Grotestraat 11 had op de top van de scheidingsmuur tussen voor- en achterbouw een tuitgevel afgedekt met bakstenen ezelsruggen, daterend uit de vijftiende eeuw (afb. 20).³⁸

18. Grotestraat 75-79, 1957. Foto G.Th. Delemarre (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

19. Gulden Wagengas 7/9, De Gulden Wagen, 2023. Foto Hettie Peterse

20. Grotestraat 11, 1970. Foto G. Berends (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

21. Nonnenstraat 80-82, 1957, uitsnede. Foto G.Th. Delemarre (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

VENSTERS

In de bakstenen gevels kwamen en komen vensters voor van baksteen, vaak met natuurstenen onderdelen. Het kon gaan om een-, twee-, vier- en enkele zesdelige luikopeningen, tweelichtvensters, kruisvensters en zesdelige kruisvensters. Zesdelige stenen kruisvensters met natuurstenen dorpels en middenstijlen zijn gevonden en gereconstrueerd aan het Brouwershuis. Vierdelige kruisvensters en tweelichten met natuurstenen dorpels en middelstijlen zien we daar ook, evenals aan het Besiendershuis, waar in de voorgevel ook de bovenste openingen van de kruisvensters geheel van baksteen zijn. Beide huizen hebben ook luikopeningen met natuurstenen dorpels. Restanten van een geheel natuurstenen kloostervenster waren te zien in de achtergevel van Grotestraat 36, die blijkens het gevelopschrift dateerde uit 1566.

Geheel bakstenen kruiskozijsen werden sinds het einde van de vijftiende eeuw toegepast.³⁹ Houten vensterkozijnen zijn een jonger verschijnsel. Uniek voor Nijmegen en omgeving was de houten pui van Nonnenstraat 80-82 met fraai getordeerde diefijzers in de bovenlichten (afb. 21).⁴⁰ In de achtergevel aan de Waalkade van Lage Markt 47d bevinden zich nog houten kruiskozijsen uit het laatste kwart van de zestiende eeuw en de zeventiende eeuw.⁴¹ Bolkozijsen (houten tweelichtvensters) heeft het pakhuis Begijnenstraat 5. Een huis aan de Muchterstraat had ooit een halfronde erker aan de voorgevel (afb. 2).

KELDERS

Een belangrijke sleutel tot het begrip van de middeleeuwse oorsprong van de huizen bleek gelegen in de kelders. Deze kwamen in de Grotestraat en andere delen van de Benedenstad zeer veelvuldig voor en waren in verscheidene gevallen evident ouder dan het huis erboven (afb. 22). De oudste kelders dateerden nog uit de dertiende eeuw en waren gebouwd met tufsteen. Ze dateerden mogelijk van kort na de stadsbrand van 1265, toen Nijmegen in hoog tempo begon te verstenen, al is een precieze datering niet mogelijk.⁴² Bij onderzoek in 1979 ter plaatse van Grotestraat 43-49 op de hoek van de Pepergas bleek dat na een brand in het midden van de dertiende eeuw het terrein 40 cm werd opgehoogd, waarbij het bekende verkavelingspatroon tot stand kwam.⁴³ De voorste gedeelten van de kelder muren van Grotestraat 36, dik 75-78 cm, waren, evenals de voormuur van tufsteen met een vulling van tufsteen en keien, (althans op één plaats) gefundeerd op zwerfkeien. Hogerop is de muur van baksteen (formaat 27-27½ × 5½-7 cm) met overeenkomstige vulling, alles dertiende-eeuws te dateren.⁴⁴ De kelder muur tussen Grotestraat 34 en 30/32 was ook een circa 75 cm dikke tufstenen muur.⁴⁵ Voor de insteek van een van deze tufstenen muren was de oudste bestrating van de Grotestraat vergraven, wat eveneens op een verandering van de rooilijn duidt. Het daarop volgende wegdek was

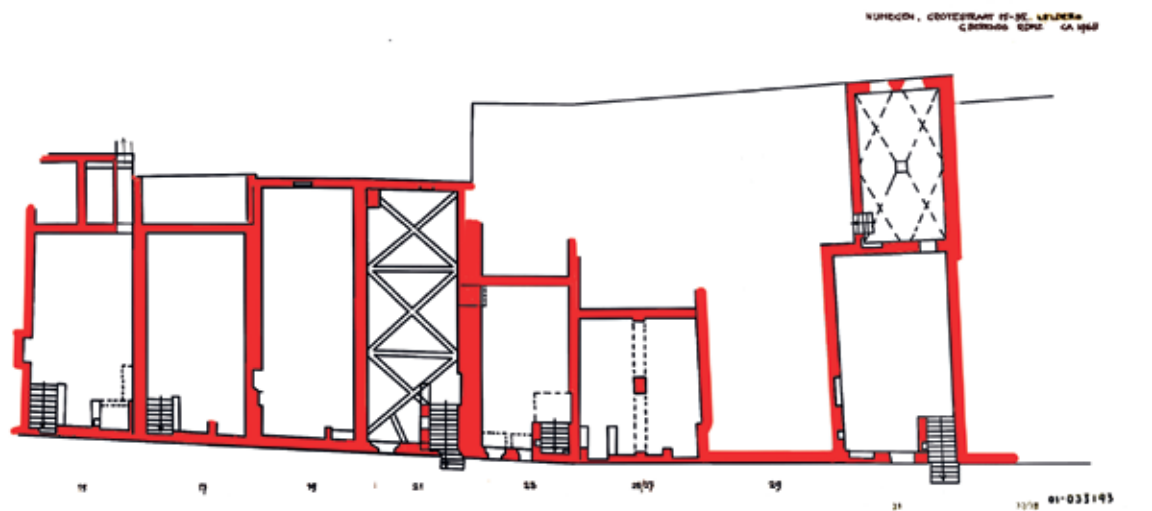
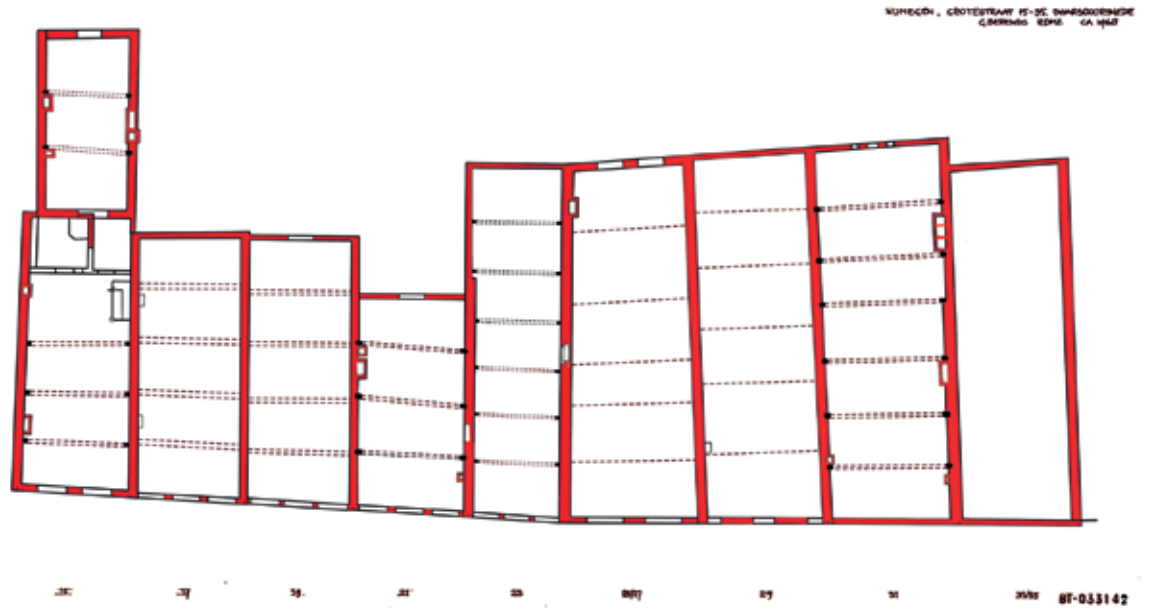
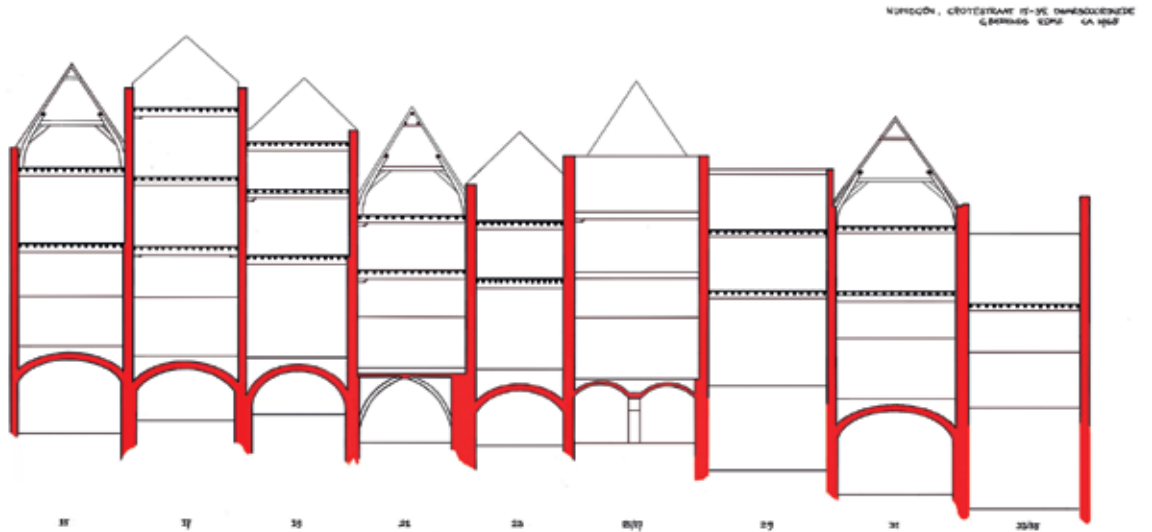
over deze insteek aangebracht. Gezien het aardewerk dat in dit wegdek is aangetroffen, moet de bouw van de tufstenen muren van de kelders rond het midden van de dertiende eeuw hebben plaats gevonden.⁴⁶

Ook tussen de Nonnenstraat en de in 1954 gesloopte Lutherse kerk zijn in 1984 drie tufstenen kelders gevonden (Grotestraat 87 t/m 97).⁴⁷ In Grotestraat 55/57 was een kelder aanwezig met een tufstenen tongewelf op muren van tufsteen en kloostermoppen.⁴⁸ Tufstenen gewelven zijn verder niet aangetroffen.⁴⁹ In 1984 werd, op de plaats waar een van de huizen tussen de Muchterstraat en de Vleeshouwerstraat gestaan had, een tufstenen kelder gevonden met een toegangstrap vanaf de straat aan de laagste zijde. De kelder had aanvankelijk een houten zoldering, maar kreeg in de veertiende of vijftiende eeuw een bakstenen gewelf.⁵⁰ Grotestraat 9 heeft een vierkante natuurstenen kelder die later in baksteen is overweld.⁵¹ Ook bij andere panden bestaat de indruk dat ze oorspronkelijk een houten balkenzolder hadden en pas in tweede instantie, na aanbrenging van een bakstenen verdikking, met baksteen zijn overweld.⁵²

De oudste bakstenen kelders hadden gedrukte halfronde tongewelven. Zo'n gewelf liep vaak niet helemaal tot de voorgevel door, wat wellicht te maken had met de oorspronkelijke houtbouw daarboven. Het motief om de kelders in steen uit te voeren en de huizen niet, kan met opslag van dure en bederfelijke handelswaar te maken hebben gehad. Ook konden ze onafhankelijk van het huis worden gebruikt en verhuurd. De kelders waren bereikbaar vanaf de straat met een stenen trap deels buiten en deels binnen het huis. Het binnendeel had een olopemd (steek)gewelf; in een van de zijmuren was een lampnis uitgespaard. De trappen hadden houten dektreden met een overstek, hetgeen uit sparingen in de muren bleek. De rondboogopening aan de voet van de trap kon – blijkens een deursponning en duimen – met een houten deur worden afgesloten. Om de deur geheel open te kunnen draaien, werd een uitsparing in het tongewelf gemaakt. Latere keldertrappen hadden vierkanten houten ribben van tien à elf cm doorsnede op de hoeken van de treden. Een enkele keer was er een trap naar de begane grond van het huis, zoals in de middeleeuwse lange smalle kelder onder het rechtergedeelte van Oude Haven 104/106/108, dat overigens van ca. 1740 dateert.

Kelders met bakstenen tongewelven zijn aangetroffen onder Grotestraat 28/32 t/m 40/42 en 48/50. Bij Grotestraat 48/50 was sprake van een dwarskelder met het gewelf van voor- naar achtermuur. Dat was ook het geval bij Grotestraat 30/32, waarvan het gewelf doorgelopen moet hebben onder nr. 28/28a. De huizen boven de kelders zijn dus kennelijk dwarshuizen geweest, die later zijn gesplitst.⁵³ Daarbij werd Grotestraat 50 naar achteren verlengd, eveneens met een kelder waarvan de achtermuur van mergel was en dus waarschijnlijk stamt uit de zestiende eeuw, toen in Nijmegen veel van

22. Grotestraat 15-37,
 dwarsdoorsnede,
 zolderplattegronden,
 kelderplattegronden.
 Opmeting G. Berends,
 1968, tekening
 J. van 't Zet

23. Grotestraat 21, kelder, 1968. Foto A.J. van der Wal (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

dit materiaal werd geïmporteerd.⁵⁴ De keldertoe-
gangen bevonden zich aan de laagste zijde, maar in de
dwarse kelder van Grotestraat 28/32 wat verder hoger-
op, misschien ter plaatse van de toegang van een van
twee oorspronkelijke dertiende-eeuwse kelders.

In Nijmegen komen over het algemeen (overlangs of
dwarse) tongewelfde kelders voor, net als bijvoorbeeld
in Arnhem. Grotestraat 21 beschikte over drie kruisge-
welfen met ribben, met de keldermuren mee ongeveer
14 m lang, terwijl de achterkelder van nr. 31 een bak-
stenen middenkolom had en daaromheen vier graat-
gewelfen (afb. 22 en 23). Dergelijke overwelingen, al
dan niet met ribben en in een enkel geval tweebeukig
met ronde zuiltjes, kwamen echter minder vaak voor.
Hoewel ook hier de exacte datering lastig is, zouden
kelders met kruisgewelfen met platte bakstenen rib-
ben – zoals in het achtergedeelte van het gesloopte Hof
van Batenburg (Ridderstraat 4) – dezelfde ouderdom
kunnen hebben.⁵⁵ De achterkelder van Grotestraat 31
had een vierkante middenkolom met vier ribloze
kruisgewelfen en Priemstraat 29/31 (thans 53/55, XVI
m) een kelder met twee ronde zuiltjes met gordelbogen
en zes ribloze kruisgewelfen. In een enkel geval wer-

den restanten van de oorspronkelijke beganevond-
vloer aangetroffen, dus de vloer boven het kelderge-
welf.⁵⁶

Het kelderonderzoek in de Grotestraat en elders in
de Benedenstad duidde erop dat de oudste structuren
teruggingen tot de dertiende eeuw. In breder perspec-
tief correspondeert dat beeld met Maastricht, Roer-
mond, 's-Hertogenbosch, Arnhem, Utrecht, Gronin-
gen, Deventer, Zutphen en een aantal Vlaamse steden.
In sommige gevallen was het duidelijk dat de aanleg
van deze kelders in Nijmegen gepaard ging met de eer-
ste duurzame parcellering en de vorming van rooilij-
nen. Mogelijk is hierbij tufsteen uit Romeinse structu-
ren hergebruikt, hoewel ook nieuw materiaal werd
gebruikt.⁵⁷ De huizen boven de kelders konden nog in
hout zijn uitgevoerd. Het feit dat in het opgaand werk
geen tufsteen is aangetroffen, logenstrafte de aanname
dat in de Grotestraat veel natuurstenen huizen zouden
hebben gestaan.⁵⁸ Het oudste keurboek van Nijmegen
laat zien dat er in de zestiende eeuw ook nog houten
huizen in de stad bestonden.⁵⁹ Uit dit alles volgt dat
veel kelders al in de dertiende eeuw waren ontstaan,
mogelijk na de stadsbrand van 1265. Grotendeels van

een balkenzoldering voorzien, volgde de overwelfing met baksteen in veel gevallen later. De huizen hierboven waren gedeeltelijk nog van hout, en werden pas grotendeels in de vijftiende en zestiende eeuw vervangen door massief stenen huizen, zoals we in het onderstaande zullen zien.

CONSTRUCTIE VAN DE HUIZEN

Opgaand muurwerk van natuursteen werd bij het onderzoek nergens aangetroffen. Evenmin werden huizen in houtskeletbouwwijze gevonden. De constructie van de huizen correspondeerde bovendien vaak niet met de onderzochte kelders, wat voor de huizen Grotestraat 13 t/m 47/49 vrijwel zonder uitzondering lijkt te hebben gegolden. Zo waren de kelders van Grotestraat 15 ongeveer 10 m lang en de kelder van nr. 17 waarschijnlijk ook, terwijl de huizen zelf naar achteren langer waren (afb. 22). Dit maakt het aannemelijk dat de kelders ouder waren dan hun bovenbouw, een fenomeen dat in meer panden werd aangetroffen. Toen in de zestiende eeuw voor de huizen Grotestraat 28-32 een gemeenschappelijke dwarse bakstenen kelder werd gemetseld, werden daarboven twee huizen gebouwd, met verschillende vloerniveaus. Het huis nr. 28/28a kreeg een grotere diepte, waarbij het bredere achtergedeelte om nr. 30/32 heen greep. Ook nummer 34, een opvallend smal exemplaar met een hoog voorhuis en een insteek dat anders dan de nummers 30 en 32 niet over veel oudere tufstenen kelders beschikte, lijkt net als de huizen aan de overzijde van de straat uit het midden van de zestiende eeuw te dateren (afb. 24).⁶⁰ Deze datering wordt ondersteund door het jaartal 1566 in het opschrift in een van de speklagen van de achtergevel van het huis nummer 36.

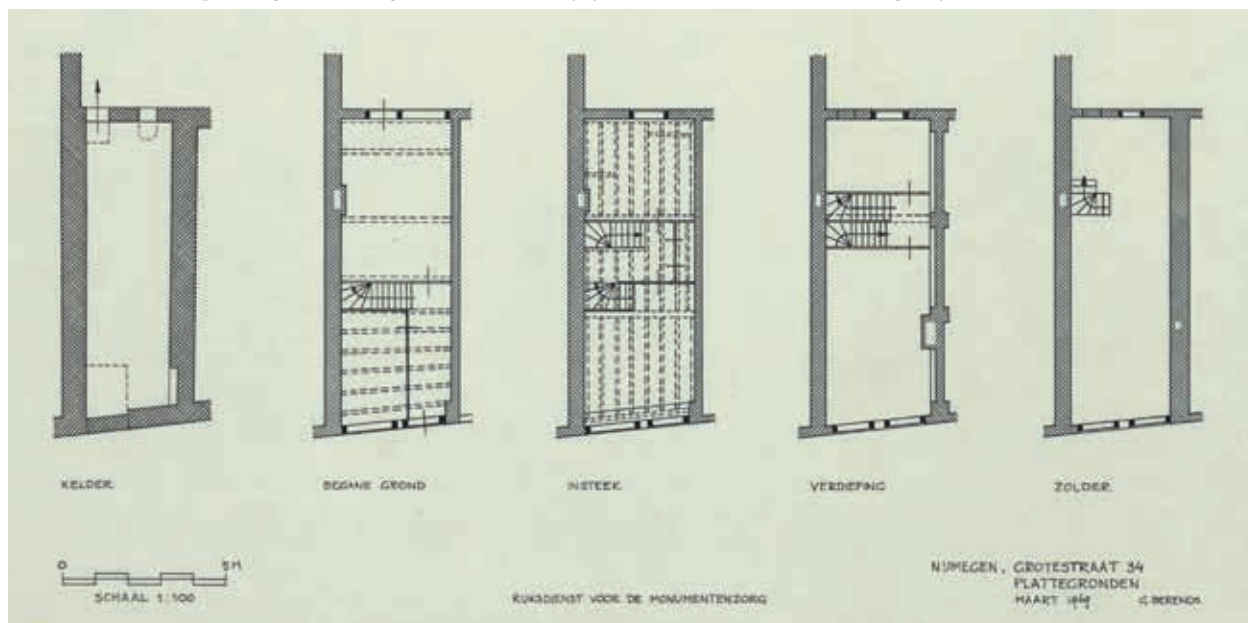
Met name balklagen, korbeelstellen en sleutelstuk-

ken toonden aan dat de huizen zelf jonger waren dan de kelders. Moer- en kinderbalken waren algemeen gebruikelijk en doorgaans waren die direct in de muren opgelegd. De moerbalken van het huis van Moliart uit 1336 worden ondersteund door korbeelstellen en ook Grotestraat 15 heeft balklagen met korbeelstellen, vermoedelijk uit de veertiende eeuw.⁶¹ Een moerbalk met sporen van een korbeelstel uit het voormalige R.K. Weeshuis Op 't Spinhuis 2 kon dendrochronologisch in het jaar 1335 worden gedateerd.⁶² Ook Priemstraat 13/15 en het St.-Nicolaasgasthuis in de Vosstraat achter de Lutherse kerk beschikken over korbeelstellen, maar dit zijn in Nijmegen uiterst zeldzame en vroege fenomenen (afb. 25).⁶³

De moerbalken waren van eikenhout, de kinderbalken konden ook van naaldhout (dennen of grenen) zijn. Strijkbalken waren niet overal aanwezig.⁶⁴ In dat geval waren de kinderbalken op de moerbalken opgelegd of erin gekeept. Beide vormen konden in één huis voorkomen, zoals in de voorbouw van Grotestraat 31. Ze werden vastgezet met houten nagels of ijzeren spijkers.⁶⁵ Zeldzaam waren eiken kinderbalken van twee balkvakken lengte, zoals aangetroffen in de zoldervloer van Grotestraat 15.⁶⁶ Op de balken lagen deels nog eiken planken van ca. 30-50 cm breedte en ca. 2,5 cm dikte, met halfhoutse overdekkingen op elkaar aansluitend. Dit werd ook vastgesteld in Priemstraat 19 (ca. xvii, de linkerhelft van een later gesplitst huis (afb. 26). Soms werden de naden tussen de planken op de kinderbalken gelegd, maar ook is op de kinderbalken spreidseel met een dikte van 6 tot bijna 10 mm aangetroffen.

Ook insteekbalklagen van moer- en kinderbalken kwamen voor, maar dan meestal wat lichter uitgevoerd.⁶⁷ Soms liep de insteek tot de voorgevel door,

24. Grotestraat 34, opmeting en tekening G. Berends, 1969 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

25. Vosstraat 12, 1966. Foto G. Berends (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

zoals in Achter de Hoofdwacht 17 (huis met gotische sleutelstukken), het hoekhuis Achter de Hoofdwacht 21/Smidstraat 46 (misschien secundair) en Grotestraat 34. In het laatste huis bestond het oorspronkelijke gedeelte uit moer- en kinderbalken, maar was het voorste gedeelte met enkelvoudige balken van later datum. De eiken planken van de zoldervloer sloten met messing en groef aan elkaar.

Dennen balklagen kwamen ook voor. In Grotestraat 17 en 19 waren in de balklagen van de tweede verdieping dennen moerbalken aanwezig, waarop (althans in nummer 17) eiken en dennen kinderbalken lagen. In de achterbouw van Grotestraat 28/30 bevond zich een enkelvoudige dennen zolderbalklaag, met daarop om de drie balken een kaspant met eiken benen en een dennen tussenbalk.⁶⁸

KAPCONSTRUCTIES

Voor kapconstructies werd vanaf de vijftiende eeuw in Nijmegen het tussenbalkjuk algemeen toegepast, waarvan op het achterhuis van Grotestraat 11 nog een exemplaar aanwezig is (afb. 27).⁶⁹ Herman Janse sprak in 1959 van een typisch Nijmeegse constructie, al

26. Priemstraat 17-21, 1978. Foto A.J. van der Wal (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

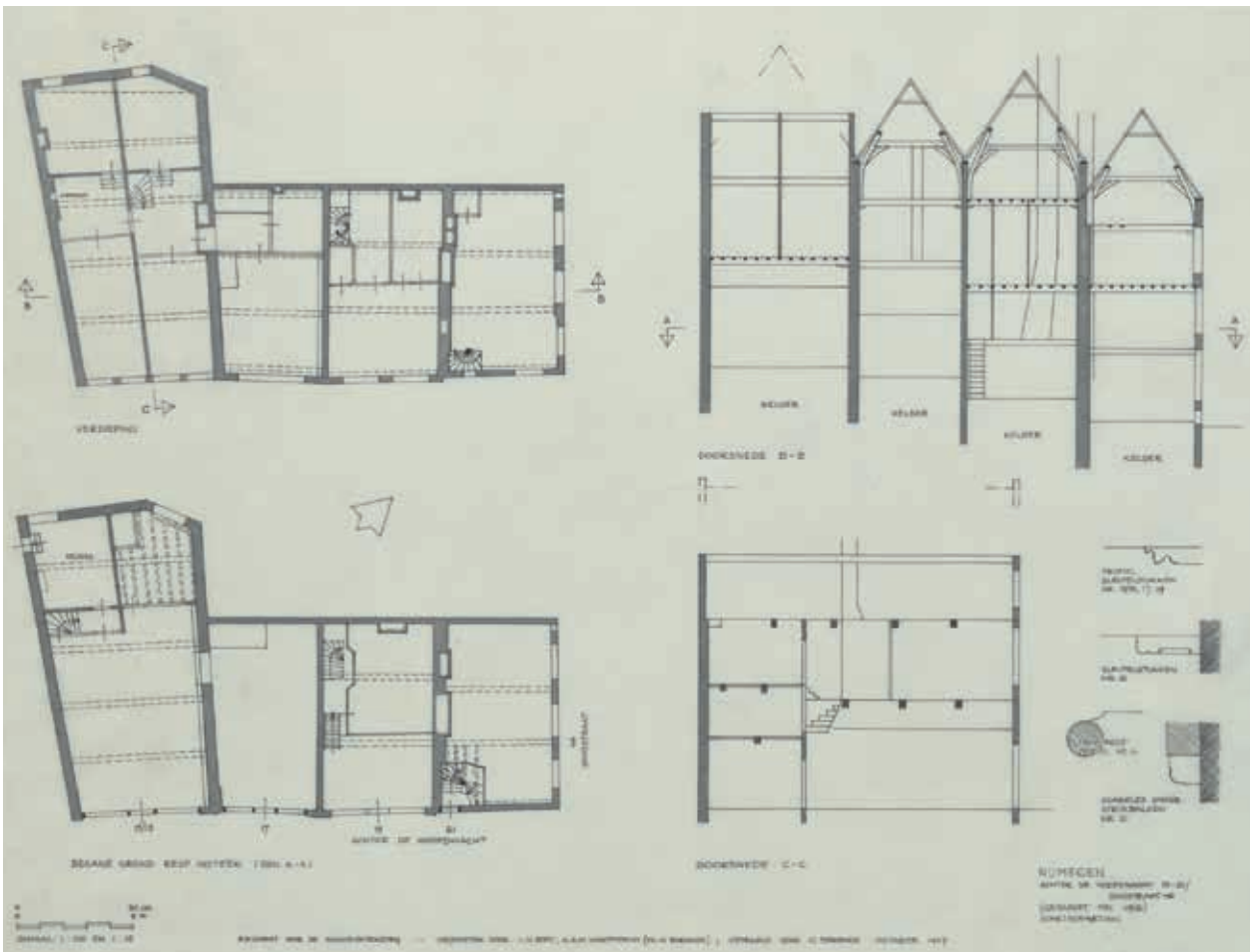

27. Grotestraat 36, 1968. Foto G. Berends (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

noemde hij toen ook al voorbeelden in Arnhem en 's-Hertogenbosch. Van de 67 bekende kappen (waarvan het merendeel niet meer bestaat) zijn 49 van het 'Nijmeegse' type, een percentage dat elders niet wordt gehaald.⁷⁰ Dekbalkjukken zijn in Nijmegen dus in de minderheid, wat niet betekent dat die jonger zijn.⁷¹

Tussenbalkjukken die met zekerheid uit de veertiende eeuw stamden, zijn in Nijmegen niet aangetroffen, al hebben ze vermoedelijk wel bestaan.⁷² De gedocumenteerde voorbeelden waren vijftiende- en zestienste-eeuws, waarbij in de jaren zestig de belangrijkste dateringsmogelijkheid bestond uit analyse van sleutelstukken op lagere verdiepingen en toegepaste telmerken. Grotestraat 30/32 bezat een achtergevel met spitsboogfries met onder de verdiepingervensters een muizentand tussen twee lagen uitgemetselde baksteenlagen. De zolderbalkklaag was een enkelvoudige dennen balkklaag op korte sleutelstukken met een 'modern' profiel van een kwartbol en een kwarthol. Hierop stonden drie tussenbalkspanten met gesneden telmerken. Die wezen, samen met het voorkomen van een loos pengat op secundair gebruik.⁷³

Het viertal huizen Achter de Hoofdwacht 13/15, 17, 19 en 21/Smidstraat 46, tussen het Sint-Stevenskerkhof

28. Achter de Hoofdwacht 13-21/Smidstraat 46, opmeting L.H. Boot, A. Warffemius en G. Berends 1966, tekening G. Berends, 1967 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

en de Smidstraat, lijkt zijn oorsprong te hebben in de tweede helft van de vijftiende eeuw (afb. 28).⁷⁴ De huizen waren drie balkvakken diep, maar het linker huis was een vak dieper. Ze hadden tussenbalkspanten, maar van het linker huis was de kap vervangen door een tweede verdieping met een plat dak.

Het huizenblok Korenmarkt 13, 14/15/ Pepergas 2, 4/6, op de hoek van de Korenmarkt en de Pepergas, was verbonden met de huizen Grotestraat 43/45 en 47/49 en van vergelijkbare ouderdom. De huizen hadden nog grotendeels tussenbalkspanten, moer- en kinderbalcken en sleutelstukken met een kraal met neuslijstje tussen twee hollen.⁷⁵ Priemstraat 29/31 (nu 53/55) lijkt in zijn geheel te dateren uit het midden van de zestiende eeuw (afb. 29). Het is als 'invulwoning' gebouwd tussen twee oudere huizen en is drie balkvakken diep.⁷⁶ De tussenbalkspanten zijn genummerd met gehakte telmerken, de sporen met gezaagde. Een tiental sporen is van dennenhout en bestaat uit hergebruikt materiaal. Sommige sporen hebben kepen voor twee haanhouten. Over de tussenbalken van de kapspanten liggen kinderbalcken die daarin zijn gekeept, een fenomeen dat vaker is waargenomen in Nijmegen.⁷⁷

Bij brede huizen werden stapelspanten toegepast; op

de tussenbalkjukken stonden dan steeds dekbalkjukken. Er kwamen echter ook brede kappen voor met twee haanhouten per sporenpaar, zoals in het later gesplitste Priemstraat 19/21 (afb. 30). De haanhouten werden gelipt op de sporen en met een spijker vastgezet. Kappen met strijkspanten werden weinig aangetroffen, zoals in de voorbouw van Grotestraat 31, waarvan het spant tegen de voorgevel echter was verdwenen. Waar strijkspanten ontbraken, konden de jukplaten zijn afgeschoord tegen de topgevel.

Soms waren de twee benen van een juk uit één stuk hout gezaagd; na de sloop bleken ze precies op elkaar te passen.⁷⁸ Die zijde was tevens de 'paringzijde', waarop de telmerken werden geritst en waarin de toognagels voor de houtverbindingen werden geslagen. De telmerken werden echter ook wel aangebracht in de driehoeken gevormd door jukbeen, korbeel en jukbalk, zoals in de achterbouw van Grotestraat 11.⁷⁹ De telmerken waren geritst (getrokken of gesneden).⁸⁰ De spanten zijn meestal genummerd vanaf de straatzijde; de merken staan ook aan die zijde. Later kwamen er ook gezaagde merken en in de zestiende eeuw met een steekbeitel en/of guts gehakte merken. Een kapspant in Grotestraat 36 draagt de telmerken 1, die rechts met

29. Priemstraat 29-35, juni 1965. Foto G.Th. Delemarre (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

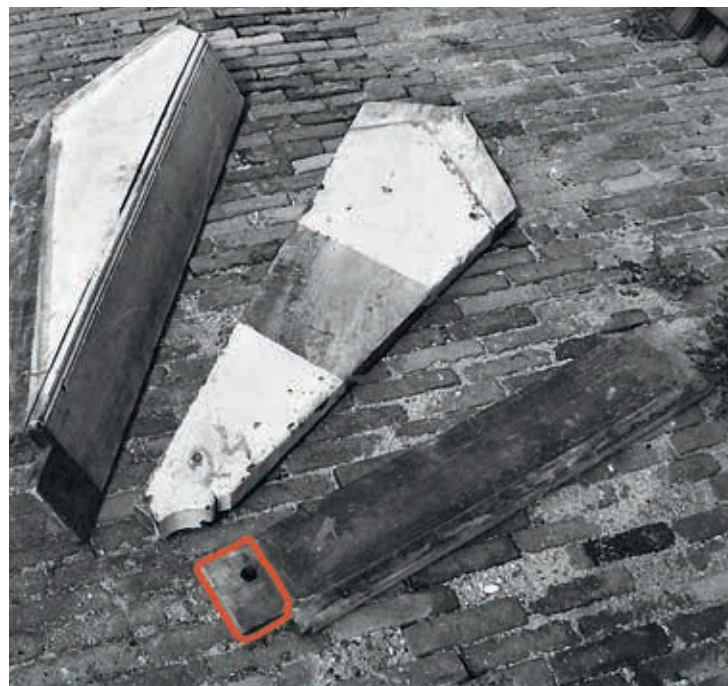

30. Priemstraat, westzijde, 1966. Foto G.Th. Delemarre (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

een steekbeitel en links met een guts zijn gehakt. Het had aan beide zijden pengaten voor de windschoren naar de verdwenen toppen van de achtergevel en de dwarsmuur.⁸¹

TRAPPEN, STOOKPLAATSEN EN ANDERE INTERIEUR-ONDERDELEN

Voor de indeling en het gebruik van huizen zijn trappen en stookplaatsen bepalende elementen. Een rechte steektrap in Grotestraat 34, dwars op de as van het huis en met een kwart draai aan het boveinde, was gezien de raveling waarin hij opging mogelijk origineel. Ook zijn verscheidene oorspronkelijke spiltrappen aangetroffen. Zoals in het oosten van ons land gebruikelijk was, waren daarbij de stootborden in de trapspil gepend en getoogd (afb. 31).⁸² Ze zijn aangetroffen in Grotestraat 22, Smidstraat 17, Achter de Hoofdwacht 21/hoek Smidstraat 46 en in Priemstraat 29/31 (thans 53/55). De spiltrappen stonden in een van de hoeken achter in het voorhuis. Voor zover ze een muur raakten, waren treden en stootborden daarin opgelegd. Soms herinnerde alleen een flauwe uitholling in de muur aan een verdwenen spiltrap. Voor het overige waren de trappen rond of recht afgewerkt met houten planken. In de spil was soms een spiraalvormig verlopende handgreep uitgespaard.⁸³

31. Grotestraat 22, onderdelen van een spiltrap, met in rood gemarkeerd een pen aan een van de stootborden. Foto G. Berends (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

In enkele gevallen was er een traptoren met een spiltrap, zoals bij het huis Het Watervat, Grotestraat 70-74, dat voor het eerst in 1442 werd vermeld (afb. 32).⁸⁴ Het was een breed diep huis met een voor- en een achterbouw en de traptoren rechts aan de achterzijde van de scheidsmuur.⁸⁵ De traptoren was voorzien van een bloktandlijst en stamde vermoedelijk uit de zestiende eeuw, toen de achterbouw aan de noordzijde werd verbreed tot de breedte van de voorbouw en de voorbouw zelf werd verhoogd. De bakstenen in de traptoren en de voorbouw hadden een formaat van circa $24 \times 12 \times 5$ cm. Een rechte trap gaf vanuit de achterkelder toegang tot de toren, die zelf de begane grond en verdieping en zolders van de voor- en achterbouw ontsloot. In de zeventiende eeuw is de toren verhoogd met postgotische accoladevormig afgesloten venstertjes. Ook Grotestraat 80/82, ooit In de Sleutel geheten, en laatstelijk Sint Vincentius, had in zijn smalle zijbouw mogelijk een traptoren.⁸⁶

Zoals we al zagen konden stookplaatsen op verschil-

lende posities in het huis worden aangebracht. De stookplaatsen van twee buurhuizen werden meestal tegen de gemeenschappelijke muur aangelegd. Om de toegangstrappen tot de kelders vanaf de straat zo kort mogelijk te houden, werden ze op het laagste punt gemaakt. In de huizen zelf werden de stookplaatsen soms tegen de zijmuur aan de andere zijde aangelegd. Wanneer in een dergelijk geval het huis later een gang vanaf de voorgevel kreeg, kwam die langs de muur zonder stookplaatsen. De huisdeur aan de straat bij het begin van die gang kwam dan in conflict met de keldertrap, die daarom verplaatst moest worden. Dit was het geval bij de huizen Grotestraat 15, 17 en 25/27 (afb. 33). Complete originele stookplaatsen zijn niet aangetroffen, wel sporen daarvan zoals natuurstenen restanten van de dragers van de schouwmantel. Ook gaf soms een veld van in visgraat gemetselde bakstenen of een veld van haardstenen een gewezen vuurplaats aan. Op de verdieping van Grotestraat 15 was rechts in het derde balkvak een stookplaats aanwezig,

32. Grotestraat 70-74, traptoren, 1965. Foto G. Berends (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

33. Grotestraat 15,
kelder, 1970.
Foto G. Berends
(Rijksdienst voor het
Cultureel Erfgoed)

34. Grotestraat 15,
haardstenen, 1970.
Foto G. Berends
(Rijksdienst voor het
Cultureel Erfgoed)

blijkens een tableau van haardstenen met een brede rand en mannen- en vrouwenkoppen in een medaillon (afb. 34).⁸⁷ Wat verderop in de muur was het rookkanaal van een stooplaats op de begane grond herkenbaar. Beide rookkanalen maakten sterk de indruk tegelijk met de muur te zijn opgetrokken. De sleutelstukken onder de verdiepingsbalklaag zouden nog vijftiende-eeuws kunnen zijn. Ook werd eens een kwartronde uitmetseling aangetroffen tegen een kinderbalk voor een stooplaats op de verdieping, zoals in Grotestraat 33/35.

Op de verdieping van het St.-Nicolaasgasthuis was een gemak aanwezig in een flauwe uitholling in de muur (afb. 35). Priemstraat 53/55 (vroeger 29/31) heeft op de eerste verdieping ook nog zo'n flauwe uitholling.

Overige interieuronderdelen van grote ouderdom werden weinig aangetroffen. In het huis Grotestraat 76 was een complete houten wand met briefpanelen aanwezig, die de insteek aan de zijde van het voorhuis afsloot en waarin een venster met glas-in-loodramen was opgenomen, vergelijkbaar met dat in het Besienderhuis (afb. 36).⁸⁸ In het middenzestiende-eeuwse

huis Grotestraat 34 kwam bij de sloop tussen de kinderbalken van de zoldering van de voorkamer op de verdieping een beschildering tevoorschijn, met bloemmotieven in groen en wit; eventuele andere kleuren waren verdwenen. Deze was op het blanke hout geschilderd en dateerde uit de bouwtijd of kort daarna; later was ze in een groene kleur overschilderd.

DUIDING

Hoewel Jan Thijssen in 2004 voor de dertiende eeuw een parallel trok met Keulen en ervan uitging dat Nijmegen een stad was met tientallen natuurstenen huizen 'met een trots stedelijk uiterlijk', blijkt uit de documentatie uit de jaren zestig en zeventig niet dat er compleet natuurstenen huizen in de Nijmeegse Benedenstad hebben gestaan. Natuurstenen kelders waren er wel, veelal met houten zoldering maar ook met enkele tufstenen gewelven. Wat betreft keldertypologie dringen zich parallellen op met steden als Arnhem, 's-Hertogenbosch, Maastricht en Roermond.⁸⁹ Hoewel de verstening in de veertiende en vijftiende eeuw een duidelijke vlucht heeft genomen – ook het oudste topografische materiaal van Nijmegen laat een stenen stad

zien – moet er rekening mee worden gehouden dat de verstening een langdurig proces is geweest en dat ook houtbouw nog lang voorkwam.⁹⁰ Naast dertiende-eeuwse kelders is er in het opgaande muurwerk van de Benedenstad bovendien sprake van een belangrijke zestiende-eeuwse fase.⁹¹ Grotestraat 15 t/m 33/35 hadden gemeenschappelijke zijmuren, waartoe ook de noordmuur van nr. 13 behoort, dat aan de zuidzijde een eigen zijmuur heeft. Dit duidt erop dat deze huizen, uit de late vijftiende of vroege zestiende eeuw betrekkelijk weinig in ouderdom kunnen verschillen. De huizen waren alle onderkelderd, voor zover na te gaan met bakstenen tongewelven. Ook de huizen Grotestraat 28/28a tot en met 40/42 zijn gezamenlijk onderzocht; ze hadden gemeenschappelijke zijmuren en kunnen dus betrekkelijk weinig in ouderdom verschillen. Concluderend komt er een beeld naar voren waarbij na het ontstaan van de parcellering en de onderbouw van kelders met grotendeels houten zolderingen, in een latere fase de kelder van een bakstenen gewelf is voorzien en de houten bovenbouw van het huis is vervangen met direct in de muren opgelegde balklagen. Dit gebeurde grotendeels in de tweede helft van de vijftiende en in de zestiende eeuw.

Hoewel zich qua hoofdvorm en kelderontwikkeling van de huizen parallellen met 's-Hertogenbosch opdringen, is de constructie van de gebouwen in Nijmegen anders. Hier zijn geen houtskelethuizen aan-

35. Vosstraat 12, gemak, 1966. Foto G. Berends (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

36. Grotestraat 76-78, beschoot, 1968. Foto A.J. van der Wal (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

getroffen.⁹² In die zin laat Nijmegen zich eerder vergelijken met Arnhem, Venlo en Roermond. Nader onderzoek zou nodig zijn om te bezien in hoeverre Gelde-erse regelgeving hierbij een rol heeft gespeeld. Niet-

temin biedt de documentatie uit de jaren 1959-1973 ook meer dan een halve eeuw na dato veel aanknopingspunten om een beeld op te roepen van een gro-
tendeels verdwenen middeleeuwse stad.

NOTEN

- 1 De Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RdMz) wilde het waardevolste van wat zou verdwijnen door documentatie voor vergetelheid behoeden. Op initiatief van de Directeur Restauratiezaken Ruud Meischke (1923-2010) werd Herman Janse (1926-2006) in 1958 bij die dienst als bouwhistoricus aangesteld. Hij maakte vooral op grond van uiterlijke kenmerken een lijst van huizen die van belang konden zijn. Met de gemeente Nijmegen werd afgesproken dat hij gelegenheid zou krijgen die huizen te onderzoeken. Toen Janse in 1963 een andere functie kreeg, zette Dik Berends het onderzoek voort. Samen met collega's, zoals Thomas van Straalen, Leen Boot en Ab Warffemius (1940-2023), stelden de onderzoekers rapporten samen en maakten zij (schetsmatige) tekeningen van plattegronden en doorsneden. Voor de (relatieve) datering van verscheidene constructieve verschijnselen waren de mededelingen van W.J. (Wim) van den Heuvel (1939-1997) van veel belang. Hij was schrijver bij de restauratie van de Sint-Stevenskerk en reconstrueerde in 1971 de kanunnikenbanken in het koor uit onderdelen ervan die waren verwerkt in een toegangsportaal. Hij volgde de sloop van de benedenstad bijna dagelijks, verzamelde een bijzondere collectie bouwfragmenten van sleutelstukken, kopspanen, een houten wand met briefpanelen, een spiltrap, haardstenen en meer, die na zijn overlijden helaas is uiteengevalen. De auteur leerde hem kennen in 1967 of 1968 en noteerde zijn bevindingen in 1968, 1969, 1980 en nog in 1994. Als huisnummers die in dit artikel worden genoemd, gelden die van voor de sloop. Het manuscript dat aan dit artikel ten grondslag ligt, bevat een hoofdtekst en een catalogusdeel, voorzien van 145 foto's en tekeningen. Het geheel is gedeponeerd bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) en het Regionaal Archief Nijmegen (RAN) als brochure nr. 2080: <https://studiezaal.nijmegen.nl/detail.php?id=2510882178>. Een deel van de afbeeldingen die in dit artikel niet konden worden gebruikt, zijn tevens te vinden in F. Haans/MAB, *Grotestraat 11 Nijmegen. Bouwhistorisch onderzoek & waardstelling*, Nijmegen 2020.
- 2 E.F. van der Grinten, *Nijmegen Benedenstad. Beschrijving van een grotendeels verdwenen staatsgedeelte aan de Waal*, 3 dln., Nijmegen 1980; H.H.C.C. Clevis, *Investigations into the Historical Topography and Development of the Lower Town between 1300 and 1500*, Utrecht 1990.
- 3 F. Haans, 'De ontwikkeling van de huizenbouw tussen 1200 en 1875', in: H. Peterse (eindred.), *Verborgten verleden. Bouwhistorie in Nijmegen*, Utrecht 2004, 20-43.
- 4 Herman Janse publiceerde (anoniem) in de rubriek 'Monumenten-nieuws', *Nieuws-Bulletin KNOB* 1958, bijzonderheden over Grotestraat 75/79, Smidstraat 10/12, Bottelstraat 7-9, Grotestraat 76/78 en 81 (kol. 25, 178), in 1959 over Bottelstraat 7-9 (kol. 35) en in 1960 over Bottelstraat 2-2a' (kol. 57) en beschreef de Nijmeegse tussenbalkjucken in H. Janse, 'Overkappingen van woonhuizen en andere kleine gebouwen in Nederland tot 1600', *Bouw* 16 (1961), 2, 50-51 en beeldde enkele Nijmeegse sleutelstukken af in H. Janse, 'Documentatie en bouwkundig historisch onderzoek bij Monumentenzorg', *Heem-schut* 39 (1962), 5-6, 111-115, 113. Voorts: G. Berends, 'Nijmegen, restant van het St.-Nicolaasgasthuis', *Nieuwsbulletin KNOB* 67 (1968), kol. 55-58 en 69 (1970), kol. 96-98; dez., 'Het St.-Nicolaasgasthuis', *Numaga* 18 (1971), 35-38; dez., 'Het Huis de Wijnberg te Nijmegen', *Numaga* 19 (1972), 56-65; dez., 'Sleutelstukken in Nijmegen', *Restauratievademecum* (band 3b) *DOCblad* Houtconstructie 18-1, 2, 19-1, 2 en 20-1, 2 (1986); H. Janse, *Houten kappen in Nederland 1000-1940*, Delft/Zeist 1989, 48, 120, 358; G. Berends e.a., 'Binnenwand van hout' (Grotestraat 76/78), *Restauratievademecum* (band 3b) *DOCblad* Binnenwand 01-1 t/m 4 (1996).
- 5 F.W. van Voorden, 'Onbewoonde en bewoonde huizen. Functieveranderingen in de Nijmeegse binnenstad tussen 1860 en 1910', *Bulletin KNOB* 94 (1995), 6, 204-210; W. Uitterhoeve, B. Gunterman, R. Abma, *Nieuwe historische atlas van Nijmegen. 2000 jaar stad aan de Waal*, Nijmegen 2018, 42-47, 52-53.
- 6 Uitterhoeve, Gunterman en Abma 2018 (noot 5), 60-61.
- 7 R. VerLoren van Themaat, 'Saneering Oude Stad Nijmegen', *Tijdschrift voor Volkshuisvesting en Stedebouw* 21 (1940), 77-83; H.G.J. Schelling, 'Saneering van de oude stad Nijmegen', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 61 (1940), 181-185; R.C. Hekker, 'Saneringsplannen en stadsherstel', *Bulletin KNOB* 6e serie, 9 (1956), 113-134, 126-131.
- 8 M. Steenhuis, *Stedenbouw in het landschap. Pieter Verhagen (1882-1950)*, Rotterdam 2007, 290-302. In 1953 werd begonnen met de aanleg van de keermuur. Verschillende omstandigheden maakten wijzigingen van het oorspronkelijke ontwerp noodzakelijk. Het werd de noordelijke keermuur van het ont-
werp met de hoogte van de zuidelijke, die ongeveer het verloop volgt van de vroegere Vleeshouwerstraat. B. Fokkinga, 'Het Nijmeegse "Groene Balkon"', *Publieke Werken* 23 (1955), 37-41.
- 9 B. Fokkinga, 'Reconstrueerplan "De Vijf Heuvelen"', *Bouw* 11 (1956), 986-993; Uitterhoeve, Gunterman en Abma 2018 (noot 5), 60-61.
- 10 In feite betrof het plan drie van de vijf heuvelen: de St.-Stevenskerk, de Franse Plaats met de te slopen Commanderie van Sint Jan en de Sint Anthoniusplaats. De plannen voor de Valkhofheuvel werden niet gewijzigd, terwijl de heuvel met de Belvedere buiten beschouwing bleef. Maar ook de rij huizen aan de Waalzijde van de Lage Markt, vanaf de te heropenen Sint Anthonispoort tot aan de voormalige Meipoort zou behouden blijven. De westelijke grens van het plangebied werd gevormd door de Ganzenheuvel, de Kabelsteeg, de Lange Brouwerstraat en de Priemstraat. Zie hiervoor J. van der Hoeve, 'Huizen als stadsmuur tussen Lage Markt en Waalkade', in: Peterse 2004 (noot 3), 90-105.
- 11 De huizen aan de Grotestraat werden vanaf 1956 systematisch door de gemeente opgekoofd. W.J. Pantus, *Grotestraat. Op- en neergang van een voornamelijk Nijmeegse straat*, Nijmegen 1997, 11. Aan de noordzijde van de Lange Burchtstraat gingen de huizen verloren vanaf de Grotestraat tot enkele huizen voor de Stockumstraat en de bebouwing daarachter tot aan de Platenmakerstraat en de Ridderstraat toe, inclusief het Hof van Batenburg, evenals enkele huizen aan de noordzijde van de Muchterstraat. De Schapensteeg verdween voorgoed. De restauratie en herbouw van de Commanderie van St.-Jan werd in 1969 ter hand genomen en in 1974 voltooid. Met de restauratie en herbouw van de kanunnikenhuisjes aan de noordzijde van de St.-Stevenskerk werd in 1967 begonnen en deze kwam in 1971 gereed.
- 12 R.J.H. Docter, 'De Benedenstad van Nijmegen. Beschermd stadsgezicht in 80 jaar van verval naar herstel', *Futura. Informatie- en communicatieblad van het Nederlandse Architecten Genootschap* 17 (1982) 1, 7-13; Uitterhoeve, Gunterman, Abma 2018 (noot 5), 60-61.
- 13 J.A.B.M. de Jong, 'Het huis "De Ster"', *Numaga. Tijdschrift gewijd aan heden en verleden van Nijmegen en omgeving* v (1958) 3, 102-106.
- 14 K. Steehouwer, 'Nijmegen Grotestraat: het demasqué der façades', in: *Monumenten en bouwhistorie. Jaarboek Monumentenzorg 1996*, Zwolle/Zeist 1996, 266-273, 266.

- 15 Steehouwer 1996 (noot 14), 270.
- 16 De gevel is gereconstrueerd in zijn oorspronkelijke toestand voor een nieuw huis aan Achter de hoofdwach. Daarbij zijn de stenen met de tekst, helaas verhaspeld, opnieuw aangebracht.
- 17 Een gevelsteen met het jaartal 1729 is herplaatst in een nieuwe muur aan de Vleeshouwerstraat nabij de Grotestraat. In de nieuwe muur van Ridderstraat 8 is een gevelsteen met het jaartal 1751 geplaatst, afkomstig van de binnenplaats van het Hof van Batenburg, dat daartegenover heeft gestaan. De Jong 1958 (noot 13).
- 18 H. Peterse en P. Boer, 'Huis Moliart dendrochronologisch gedateerd', *Nieuwsbrief Stichting Bouwhistorie Nederland* nr. 38/39 (2005), 21-25. Adolph Mulder onderzocht dit huis in 1905 en maakte schetsen (met maten) van plattegrond en doorsneden en van diverse details.
- 19 F. Haans, 'Speuren naar middeleeuwse huizen in Arnhem', in: C. Frank en F. Haans (red.), *Bouwstenen, Vijftienvintig jaar Monumenten Advies Bureau 1991-2016*, Nijmegen 2016, 38-51, m.n. 43-44.
- 20 Aanleiding voor datering in de veertiende eeuw leek er in geen van deze gevallen te zijn. Haans 2004 (noot 3), 23 bestempelt de sleutelstukken uit het gasthuis wel als veertiende-eeuws.
- 21 In Zwolle heeft in het stadhuis, in de zaal boven de Schepenzaal, dergelijke sleutelstukken uit 1447.
- 22 Voormalige collectie W.J. van den Heuvel. Getordeerde sleutelstukken met een hangende bol werden ook in Grotestraat 27 aangetroffen.
- 23 Een 'oudste' exemplaar is in Nijmegen voorsnog niet bekend. In Roermond zijn deze vormen na de stadsbrand van 1554 toegepast. Vriendelijke mededeling Birgit Dukers.
- 24 Peterse 2004 (noot 3), 'Bijlage baksteenformaten in Nijmegen', 145-146; B. Perlich en G. van Tussenbroek, 'De Valkhofkapel te Nijmegen. Nieuwe gegevens over de middeleeuwse bouwgeschiedenis', *Bulletin KNOB* 107 (2008), 3, 90-100, 100, n. 34.
- 25 A. Slinger e.a., *Natuursteen in Monumenten*, Zeist/Baarn 1990, 18, 57-58, 69 e.v.; G. van Tussenbroek, *The Architectural Network of the Van Neurenberg Family in the Northern and Southern Netherlands 1480-1640*, Turnhout 2006, 71-84; Haans 2004 (noot 3), 28.
- 26 Het betrof vier monsters met een datering na 1301, 1294, 1303 en 1306. Bemonstering D.J. de Vries 1994, analyse A.E.M. Hanraets, RING/ROB, *Ring intern rapport 2004* (029); R. Glaudemans, 'Een groot middeleeuws dwars-huis aan de Lange Hezelstraat', in: Peterse 2004 (noot 3), 44-55, 47.
- 27 Vriendelijke mededeling Wim van den Heuvel.
- 28 Grotestraat 36 had oorspronkelijk een achterstraat van twee balkvakken met twee verdiepingen en een voorhuis van vier balkvakken met één verdieping, gescheiden door een dwarsmuur. Dit blijkt uit een tekening bij Publieke Werken uit 1919. In dat jaar kreeg ook het voorhuis zijn tweede verdieping en een nieuwe voorgevel. De achtergevel zal oorspronkelijk een topgevel hebben gehad en bezat (resten van) natuurstenen waterlijsten, ontlastingsbogen en restanten van een natuurstenen kruisvenster. Uit onregelmatigheden in de aansluiting van het metselwerk op de noordelijke zijmuur blijkt dat de achtergevel inderdaad wat jonger was.
- 29 Op de verdieping was de spil iets verschoven ten opzichte van de spil daaronder en hadden de treden een eenvoudiger profiel dan beneden.
- 30 Het pand had een tongewelfde kelder en werd bekroond met een trapgevel. De voorbouw had nog een gedeeltelijke insteek. De verdiepingbalklaag rustte op sleutelstukken met een kraal met neuslijstje tussen twee hollen, de zolderbalklaag op renaissance sleutelstukken. Rapport van A. Warffemius, archief RCE.
- 31 Onder de moer- en kinderbalken zaten gotische sleutelstukken.
- 32 Deze kelder was in tweeën gedeeld; het rechter deel van het pand was op de begane grond drie vakken moer- en kinderbalken diep.
- 33 Later werd het huis gesplitst, waartoe in de kelder een gordelboog werd gemetseld, die echter één ruimte bleef. De noordelijke helft van het huis werd naar achteren verlengd; die verlenging kreeg ook een kelder, met een achtermuur van mergel.
- 34 Berends 1972 (noot 4).
- 35 Sporen van een trap ontbraken, zodat die zich in 6/8 bevonden zal hebben. Later is erachter een onderkelderde aanbouw verzezen met de nok haaks op de straat. Het huis is in januari 1959 gesloopt. Rapport van Herman Janse (februari 1959), Archief RCE.
- 36 Een dergelijk fries is ook nog te zien bij het Burgerweeshuis in de Begijnenstraat 29 en aan de achterzijde van Burchtstraat 53.
- 37 Zie ook W. Uitterhoeve en G. Lemmens, *Nijmegen binnen en buiten de singels. Een rondgang door stad en buitengebied*, Amsterdam 2005, 78.
- 38 Janse dateert dit huis echter in de veertiende eeuw.
- 39 Zesdelige vensters zijn gereconstrueerd aan de achterzijde van Sint-Stevenskerkhof 47, gebouwd na 1476.
- 40 Rapport van Herman Janse (1959), Achief RCE. In de voorgevel waren de kruizen uit de kozijnen vervangen.
- 41 H. van Enkevort en J. Thijssen in *Graven met beleid. Gemeentelijk archeologisch onderzoek in Nijmegen 1989-1995*, Abcoude 1996, 123, 149; Van der Hoeve 2004 (noot 10), 97.
- 42 C.Th. Kokke, 'De poel op de Grote Markt en de stadsbrand van 1265', *Numaga* 3 (1956) 1, 33-34.
- 43 H. Sarfaty, H. Clevis en G. van Haaff, 'Nijmegen, gem. Nijmegen', *ROB Jaarverslag 1979*, Rijswijk 1980, 58-62. Hierin wordt gedacht aan de stadsbrand van 1265.
- 44 Vriendelijke mededeling van Wim van den Heuvel. De linker keldermuur was later verzwaaard.
- 45 Clevis 1990 (noot 2), 337-340, 348, map v.
- 46 Clevis 1990 (noot 2), 350 naar J.R.A.M. Thijssen, *Van huisvuil tot museumstuk. Vondsten uit een afvalput aan de Nonnenstraat*, Nijmegen 1981, 36-37.
- 47 Van Enkevort en Thijssen 1996 (noot 41), 102. Van deze huizen is het opgaande werk niet onderzocht.
- 48 Onderzocht konden worden de nrs. 15-33/35 en 75-81, evenals de achterbouw van de in 1954 gesloopte Lutherse kerk, onderdeel van het in 1592 opgeheven St.-Nicolaasgasthuis. Vgl. Berends 1968, 1970, 1972 en 1972 (alle noot 4).
- 49 In Grotestraat 11 bevond zich in de verder uit de vijftiende eeuw stammende bakstenen kelder met tongewelf een portaalachtige ruimte aan de voorzijde, die naar de eigenlijke kelder opende met een in tufsteen opgetrokken rondboog, vermoedelijk uit de dertiende eeuw. Haans/MAB 2020, 27 (noot 1).
- 50 Clevis 1990 (noot 2).
- 51 Van Enkevort en Thijssen 1996 (noot 41), 102, 138; Haans 2004 (noot 3), 22.
- 52 Clevis 1990 (noot 2), 350. Ter plaatse van Grotestraat 34 lijkt overigens oorspronkelijk geen kelder te zijn geweest. Van den Heuvel vond in het hoekpand Achter de Hoofdwach 21/Smidstraat 46 twee kelders boven elkaar, beide gedekt door dennen, gedeeltelijk ronde, balken. Vgl. Haans 2004 (noot 3), 22.
- 53 Zoals Lange Hezelstraat 46-48. Zie Glaudemans 2004 (noot 26).
- 54 Volgens een schets van Herman Janse in het archief van de RCE betrof het nummer 48/50.
- 55 Thijssen vermeldt echter een beerput van dat Hof met een baksteenformaat dat niet ouder dan ca. 1340 lijkt te kunnen zijn. Peterse 2004 (noot 3), 145 (bijlage). Vgl. J.A.B.M. de Jong, 'Bij de sloping van een patriciershuis', *Numaga* 9 (1962) 4, 153-166; Haans 2004 (noot 3), 23, 24; P. Boer, "'Stadskastelen', grote stenen huizen voor de elite', in: Peterse 2004 (noot 3), 56-67, 63-64.
- 56 In Grotestraat 36 lag leem in de hoeken boven het gewelf, met daarop zand, een laag plat gelegde bakstenen, afgedekt met overhoeks gelegde plavuizen van ca. 15½ × 15½ cm. Vondst van Wim van den Heuvel.
- 57 J. Thijssen, 'Romeins puin voor middeleeuws Nijmegen, een stevige basis', in: Peterse 2004 (noot 3), 10-19.
- 58 Thijssen spreekt van ongeveer vijftig natuurstenen huizen, hoewel hij zelf ook aangeeft dat bovengronds nauwelijks gegevens bekend zijn. Hij lijkt geen gebruik te hebben gemaakt van de RCE-documentatie uit de jaren zestig en zeventig. Thijssen 2004 (noot 57), 16-19.
- 59 R. Meischke, 'Huizen en keuren', in

- R. Meischke, *De gotische bouwtraditie. Studies over opdrachtgevers en bouwmeesters in de Nederlanden*, Amersfoort 1988, 208-62, 228, 232.
- 60 Die insteek is in de negentiende eeuw met enkelvoudige balken tot aan de voorgevel verlengd.
- 61 Haans 2004 (noot 3), 23.
- 62 F. Haans en G. Korenberg, *Voormalig R.K. Weeshuis Op 't Spinhuis 2 te Nijmegen. Bouwhistorisch onderzoek*, Nijmegen 2013, 42.
- 63 Haans 2004 (noot 3), 23; over het gasthuis: Berends 1968 (noot 4); Berends 1970 (noot 4). Onder de westelijke strijkbalk van de verdiepingbalklaag van het gasthuis zaten consoles van Drachenfels-trachiet.
- 64 Bij de sloop van Grotestraat 31, ooit Zwarte Schild geheten, bezat de verdiepingbalklaag een geprofileerde strijkbalk tegen de puibalk van de voorgevel. Ditzelfde fenomeen werd in Priemstraat 29/31 (thans 53/55) aangetroffen. Waarneming Wim van den Heuvel.
- 65 Vriendelijke mededelingen van Wim van den Heuvel.
- 66 In 's-Hertogenbosch en Amsterdam zijn dergelijke kinderbinten ook waargenomen. M. Enderman, 'Binten met een staartje', *Nieuwsbrief Stichting Bouwhistorie Nederland* 56 (2014), 50-61; G. van Tussenbroek, *De houten eeuw van Amsterdam. Bouwen, wonen en werken in de middeleeuwse stad 1275-1578*, Amsterdam 2023, 383-384.
- 67 Grotestraat 75-79 had een insteek en twee balklagen met moer- en kinder-balken, met in beide delen een console, de ene mogelijk nog uit de zestiende eeuw en de andere uit de vroege zeventiende eeuw. De bovenste balklaag was mogelijk oorspronkelijk de zolderbalklaag.
- 68 Waarneming van Wim van den Heuvel.
- 69 Haans/MAB 2020 (noot 1), 40.
- 70 Zie ook: H. Boekwijt en A. van Drunen, 'Het middeleeuwse tussenbalkjuk opnieuw beschouwd', in: *Monumenten en bouwhistorie. Jaarboek monumentenzorg 1996*, Zwolle/Zeist 1996, 19-28. Ook in Venlo, Roermond en zuidelijker komen deze tussenbalkjukken voor. Het genoemde aantal van 67 kappen kan bij een hernieuwde inventarisatie waarschijnlijk worden uitgebreid.
- 71 Volgens Haans 2004 (noot 3), 30, n. 18 is het tussenbalkjuk jonger dan het dekbalkjuk en verscheen het in de tweede helft van de vijftiende eeuw. Ook Wim van den Heuvel oordeelde op grond van zijn vele waarnemingen in Nijmegen, dat dekbalkjukken niet jonger hoeven te zijn dan tussenbalkjukken. Het tussenbalkjuk kende de auteur toen al uit de kerk van Valburg, die hij een jaar eerder had onderzocht. G. Berends, 'De Hervormde Kerk in Valburg', *Bulletin KNOB* 73 (1974) 5, 210-212.
- 72 Mulder schetste de spanten van het huis van het veertiende-eeuwse huis Moliart echter als dekbalkjukken. Het tot dusver waarschijnlijk oudst bekende voorbeeld hiervan was de kap van het gesloopte huis Groot Bloemendaal, Vijzelstraat 27 in Arnhem, dat naar alle waarschijnlijkheid hetzelfde was als het in de stadsrekening van 1360-1361 genoemde Blomendaal.
- 73 De topgevel op de scheiding met het voorgedeelte, dat lagere vloerniveaus en een tweede verdieping had, bestond uit een houten vakwerk met bakstenen vulling. Deze gegevens zijn afkomstig van Wim van den Heuvel.
- 74 De huizen waren alle onderkelderd, maar de kelders waren niet toegankelijk.
- 75 Het hoekhuis had een insteek over de volle diepte waarboven twee verdiepingen. Nr. 14/15 was vermoedelijk wat jonger. Het had een kelder met een tongewelf. Het achterste deel van de begane grond had een enkelvoudige balklaag, die aan de onderzijde op de hoeken van een profielte waren voorzien. Het complex is in 1966 gesloopt.
- 76 Het pand had een rookkanaal midden tegen de achtergevel. In de hoek links achter was vanaf de insteekverdieping tot de zolder de spiltrap bewaard gebleven. Op de eerste van de twee verdiepingen was rechts achter een uitholling in de muur aanwezig, die aan een privaat herinnerde. Vriendelijke mededeling van Wim van den Heuvel.
- 77 Ook Grotestraat 22 beschikte aan de voorzijde over tussenbalkspanten, terwijl het kapsant achter vernieuwd was. Rapport van A. Warffemius, archief RCE.
- 78 Vgl. E. Orsel, 'De helft is meer dan genoeg', *Nieuwsbrief Stichting Bouwhistorie Nederland* 54 (2013), 52-56.
- 79 Waarneming door Wim van den Heuvel. Janse dateerde dit huis op grond van de sleutelstukken in de veertiende eeuw, waarvan het profiel sterk overeenkwam met dat van de sleutelstukken van het St.-Nicolaasgasthuis. Bij een tussenbalkjuk uit Grotestraat 15 stond ongeveer 90 cm boven de zoldervloer een horizontale kraslijn, een hulpmiddel om het juk bij het stellen ter plaatse in de juiste stand te krijgen. Voor het gereedmaken van de onderdelen van een juk werden, midden op de onderzijde van de onderdelen, kras- of smetlijnen getrokken om de pengaten op de juiste plek te krijgen. Bij de benen trof Van den Heuvel die ook wel op de buitenzijde aan. Hij kwam verder tot de conclusie dat hoe krommer de benen van een spant zijn, hoe ouder het is en dat van de oudere spanten de benen onder de korbeels van afschuiningen zijn voorzien. Ook voor de windschoren stelde hij hoe krommer hoe ouder en ook dat de oudere steiler staan dan de jongere. Voorts dat de pennen van de windschoren verticaal in de jukplaten (flieringen) plachten te staan, bij de heel oude ook wel in de richting van de schoor.
- 80 Onderscheid tussen links en rechts werd gemaakt door een van de strepen te knikken of door toevoeging van een richtingsteken zoals een 'visje': twee spiegelbeeldige halve cirkelsegmenten door elkaar.
- 81 De oudste gehakte telmerken in Nederland stammen uit het laatste kwart van de vijftiende eeuw. E. Orsel, *De ordinaire kap. Een bouwhistorische studie naar kapconstructies op Leidse huizen tussen 1300 en 1800*, academisch proefschrift, Leiden 2020, 111-112.
- 82 Ze dekten de achterzijde van de treden af en waren daar van een profielte voorzien. De treden hadden bij de spil een profiel, soms alleen een hol maar ook wel een ojief eindigend in een halve bol bij een verticale zaagsnede met een klein kwarthol aan de andere kant van die zaagsnede. H. Janse, *Trap en trede. Houten trappen in Nederland. Een bouwhistorische beschouwing*, Zeist/'s-Gravenhage 1995, 67-68.
- 83 Zoals bij de Chirurgijnkamer en Kerkboog, Sint-Stevenskerkhof 58. De spiltrap is gedateerd ca. 1607.
- 84 L. Banning, 'Het huis "Het Watervat" aan de Grotestraat No. 74 te Nijmegen', *Numaga* 9 (1962) 4, 175-177; Haans 2004 (noot 3), 32-33.
- 85 De voorbouw had een tongewelfde kelder, een verdieping van vijf balkvakken, een tweede verdieping met een enkelvoudige grenen balklaag en een zolder. Ter plaatse van de tweede verdiepingsvloer lag oorspronkelijk de zoldervloer. De grenen balklaag, de zolder en de kap (met zakgoot) waren zeventiende-eeuws. Achter dit bouwlichaam was een smalere, minder diepe vermoedelijk even oude kelder, hoewel de doorgang tussen de kelders ingebroken leek te zijn. Sporen van rookkanalen hogerop aan weerszijden van de scheidsmuur wezen echter op gelijktijdigheid.
- 86 Het was een zeven balkvakken diep huis.
- 87 J. Hollestelle, 'Haardstenen', *Bulletin KNOB*, 6e serie, 12 (1959), 257-278, m.n. 260.
- 88 Berends e.a. 1996 (noot 4).
- 89 F.A.C. Haans en C.J.B.P. Frank, *De ondergrondse stad. Een tocht door de Arnhemse kelders* (Arnhemse Monumentenreeks 13), Utrecht 2003, 29-40; A.H. van Drunen, 's-Hertogenbosch van straat tot stroom, Zwolle/Zeist 2006, 87-89. Een dwarsdoorsnede van diverse soorten kelders in de buurt van Nijmegen biedt A. van Drunen, *Ondersteboven. De kelders van Ravenstein*, Ravenstein 2021. Ook in Roermond zijn tiende-eeuwse kelders gevonden. Ze hebben zijmuren van kolenzandsteen met stenen consoles waarop resten van een randlijst, wat duidt op een houten balklaag. De overvelving van baksteen dateert van de herbouw na een brand in 1554. Birgit Dukers, 'Dertiende-eeuwse kelders in Limburg', *Nieuwsbrief Bouwhistorie* nr. 68 (2020), 14-17.
- 90 Zie voor deze suggestie ook Haans/MAB 2020 (noot 1), 7-8 en 29. Mogelijk hing de

vernieuwing samen met een stadsbrand, al is de omvang van de brand die in 1537 in de voorstad woedde niet bekend. Niet uitgesloten is dat dergelijke branden tot strengere handhaving leidden. J. Kuys en H. Bots (red.), *Nijmegen Geschiedenis van de oudste stad van Nederland. Deel 2 Middeleeuwen en*

Nieuwe Tijd, Wormer 2005, 66-68.

91 In 1979 deed de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek ter plaatse van Grotestraat 21 bodemonderzoek en blijkens vonden onder de keldervloer leidde dat tot de conclusie dat het huis op zijn vroegst uit de zestiende eeuw kon dateren.

92 Vgl. Haans 2004 (noot 3), 31 en G. Berends en J. Storms, 'De oude woonhuizen van Arnhem tot 1800', in: *Arnhems Historisch Tijdschrift* 43 (2023) 4, 194-204. In Arnhem zijn overigens wel houtskelethuizen aangetroffen.

IR. G. (DIK) BERENDS was na zijn studie Bouwkunde aan de Technische Hogeschool Delft van 1963 tot 1996 als bouwhistoricus werkzaam bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (tegenwoordig Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed). Tot en met 2021 verzorgde hij jarenlang het jaarlijkse register van het *Bulletin KNOB*.

PROF. DR. G. VAN TUSSENBROEK is senior specialist bouwhistorie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en hoogleraar Stedelijke identiteit en monumenten, in het bijzonder van de Nederlandse bouwhistorie, aan de UvA.

Het basismanuscript waarop deze bijdrage is gebaseerd werd geschreven door Dik Berends. Gabri van Tussenbroek was verantwoordelijk voor de bewerking van de tekst tot het voorliggende artikel. Dank gaat uit naar Hettie Peterse (Gemeente Nijmegen), Birgit Dukers (Buro4) en Frank Haans (Monumenten Adviesbureau) voor aanvullende informatie en kritische reflectie op een eerdere versie van deze tekst, naar Wouter Blees voor het traceren van dateringen en naar Hylke Roodenburg voor technische ondersteuning.

THE MEDIEVAL HOUSES OF NIJMEGEN'S BENEDENSTAD (LOWER TOWN) RESULTS OF AN HISTORICAL DOCUMENTATION PROJECT (1959-1973)

GERRIT BERENDS, WITH THE ASSISTANCE OF GABRI VAN TUSSENBROEK

The redevelopment of Nijmegen's Lower Town, the oldest and most impoverished part of the city, had already been mooted before the Second World War. After the war the city council considered a succession of redevelopment plans, finally opting for a street plan that more or less echoed the original, historical parcellation. Although the historical value of the houses was acknowledged, a large number of houses were demolished in the 1960s. To document the buildings scheduled for demolition, officials from Department for the Preservation of Historic Buildings conducted a survey between 1959 and 1973. A report was drawn up for each building, including scale drawings of the principal dimensions and details.

No digest of the survey of houses in Nijmegen's Lower Town has ever been published. To fill this gap in the historiography of Dutch houses, this article provides an overview of the key results of the survey. After a brief introduction on the decline of the Lower Town and the series of urban design plans that led up to the dramatic demolition operation, the surveyed houses themselves are considered in terms of dating and house shapes, windows, cellars, joists, bracing and cor-

bel pieces, timber stairs, roof constructions and other interior elements. Although the use of brick was clearly on the rise in the fourteenth and fifteenth centuries – even the oldest topographical representations of Nijmegen depict a brick-built city – it should be borne in mind that this was a lengthy process and that timber construction persisted for a long time.

The article concludes with a brief analysis of the Nijmegen house landscape compared with the rest of the Netherlands. This shows that – contrary to assumptions in the literature – there is no evidence that the lower town contained dozens of stone houses as early as the thirteenth century. Stone cellars did exist, however, usually with timber ceilings but occasionally with tuff vaults. The cellar typology bears comparison with that in houses in cities like Arnhem, 's-Hertogenbosch, Maastricht and Roermond. Despite the compelling parallels with 's-Hertogenbosch in terms of the general shape and cellar development, the construction of the Nijmegen houses was different. The survey did not come across any timber frame houses. When it came to construction, Nijmegen houses had more in common with those in Arnhem, Venlo and Roermond.

BART D. VERBRUGGE

JOHANNES MUTTERS JR. 1858-1930 BEDREVEN IN VELE BOUWSTIJLEN

Hilversum (Verloren) 2019, 264 pp., ill. in zwart-wit en kleur, ISBN 9789087047795, € 29

Drie recente uitgaven uit de BONAS-boekenreeks behandelen vier architecten die op het breukvlak van de negentiende en de twintigste eeuw opereerden. Die categorie is in de reeks goed vertegenwoordigd, veel beter dan de negentiende-eeuwse architecten – waarover verderop meer – maar weer minder dan de twintigste-eeuwse. De delen behandelen drie architectenbureaus uit de drie grote steden: Gerrit van Arkel uit Amsterdam, Johannes Mutters uit Den Haag, beiden geboren in 1858, en De Roos & Overeijnder uit Rotterdam. Dit laatste bureau werd gevormd door Herman de Roos en Willem Overeijnder, beiden geboren in 1875. Het zijn drie bureaus die terechtkwamen in de maalstroom van snel wisselende paradigma's: van eclectische Hollandse neorenaissance naar art nouveau en Nieuwe Kunst, van Engelse landhuis- en cottigestijl à la Norman Shaw en Charles Voysey naar landhuizen in de trant van De Bazel, van de reformbouwkunst van Berlage 'terug' naar wat de Duitsers *Heimatstil* noemen (en wij ietwat krakkemikkig traditionalisme) en vervolgens weer met volle kracht 'vooruit' naar de Amsterdamse School en de vroege zichtbare betonbouw en, in het geval van De Roos & Overeijnder, naar gematigde Nieuwe Zakelijkheid. Ook stedenbouwkundig evolueerden ze van schilderachtige speculatiebouw naar monumentale stedenbouw, om vervolgens uit te komen bij de Engelse tuinstad, soms met elementen van de Amerikaanse City Beautiful.

En dat alles niet uit gebrek aan eigen ideeën, want het waren zeker niet de minste bureaus. Sterker, ze zaten vaak boven op de nieuwste ontwikkelingen of gingen zelfs een tijdje gelijk op met de erkende baanbre-

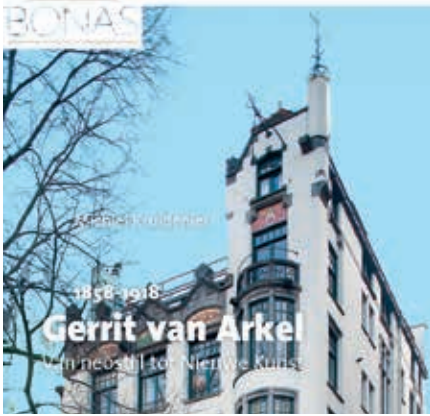
HAN TIMMER

DE ROOS & OVEREIJNDER 1895-1942 EEN ROTTERDAMS ARCHITECTENBUREAU. BOUWEN VOOR HAVENBARONNEN EN ARBEIDERS

Hilversum (Verloren) 2021, 252 pp., ill. in zwart-wit en kleur, ISBN 9789087049614, € 27

kers. Bij Van Arkel kun je je afvragen of er in de jaren 1894-1896 niet sprake is geweest van een kortstondige wisselwerking met Berlage, een vraag die Michiel Kruidenier overigens niet stelt. Mutters was door familiebanden verbonden met de gelijknamige Haagse meubelfirma en wellicht de meest virtueuze en veelzijdige van de hier behandelde architecten, hoewel het minst behept met een specifiek eigen gezicht. Bart Verbrugge laat zien dat hij behoorde tot de eerste navolgers van de 'moderne Belgische kunst' – de art nouveau dus. Bovendien was Mutters er ook in de toepassing van gewapend beton snel bij. Wel moet je aan de hand van deze deeltjes concluderen dat geen van drieën een grote rol speelde in het papieren discours, in het kippenhok van de grote woorden. Het waren bouwers, doeners en ondernemers in de vrije markt, bij elke afzonderlijke opdracht zoekend naar de beste oplossingen voor de klant en voor het gebouw.

Van Arkel en Mutters waren eind jaren tachtig al stevig geworteld in wat we later de neostijlen zijn gaan noemen, alvorens zij zich enthousiast overgaven aan allerlei meer of minder radicale vormvernieuwingen; Van Arkel vanaf 1894 en Mutters twee jaar later. De Roos en Overeijnder waren weliswaar een halve generatie jonger, maar omdat zij al op twintigjarige leeftijd een eigen bureau begonnen – er moest zelfs 'handlichting' wegens minderjarigheid worden aangevraagd – zetten ook zij nog net hun eerste stappen in het negentiende-eeuwse eclecticisme, met de nadruk op de neorenaissance. Op de Avenue Concordia in Rotterdam-Kralingen begonnen ze als jonge aanstormende architecten, die daarnaast ook optraden als eigenbou-

MICHIEL KRUIDENIER

GERRIT VAN ARKEL 1858-1918 VAN NEOSTIJL TOT NIEUWE KUNST

Hilversum (Verloren) 2022, 144 pp., ill. in zwart-wit en kleur, ISBN 9789464550016, € 20

wers, aannemers en directeurs van een bouwmaatschappij – combinaties die toen nog veelvuldig voorkwamen. De door hen ontworpen huizen en ensembles springen er, samen met die van Barend Hooijkaas, nog steeds een beetje uit in de beide gevelwanden, die stilistisch tamelijk *einheitlich* zijn. Het duo kreeg echter niet de gelegenheid in het eclecticisme door te groeien, want in de jaren 1895-1898 raakte de neorenaissance razendsnel uit de gratie. Veel architecten zouden hun vroege werk later beschouwen als een gênante jeugdzonde, al erkende een enkeling dat de materiaalesthetiek van de neorenaissance en de (veel minder gangbare) neogotiek vormend waren geweest voor hun generatie, dus die van Berlage, De Bazel en Kromhout.

Dat vrijwel elke tussen 1855 en 1875 geboren architect zijn carrière begon in de neorenaissance of het eclecticisme vormde lange tijd een historiografisch probleem, omdat dit gegeven niet zo goed paste in de bekende canon Cuyper-Berlage-Nieuwe Bouwen, het Nederlandse equivalent van Pevsners *Pioneers of Modern Design*. Inmiddels is die canon achterhaald, zou je denken, of toch niet? In het deel over De Roos & Overeijnder wordt de neorenaissance ‘modieus’ genoemd. Wat maakt de ene stijl modieus en de andere serieus en diepzinnig, zo vraag je je af. Dat hij al dan niet past in een canon? Veel architectuurhistorici, zeker diegenen die zijn gespecialiseerd in de twintigste eeuw, zouden vreemd opkijken als iemand het Nieuwe Bouwen ‘modieus’ zou noemen. Bij het lezen van de eerste hoofdstukken van de drie boeken valt op dat geen van de auteurs bijzonder goed thuis is in de negentiende eeuw, of laten we zeggen matig op de hoogte van de

literatuur daarover van na 1990. Ik was verrast om in één ervan zelfs het S-woord nog tegen te komen: ‘stijl-namaak’, pejoratief modernistisch taalgebruik uit de periode 1900-1975.

Alle drie de delen hebben de bekende opzet met een inleidend gedeelte, een meer of minder uitvoerig berekende oevrelijst en een bibliografie. Het was mij al eens opgevallen dat de BONAS-inleidingen nogal wisselend van kwaliteit, diepgang en analytisch gehalte zijn. Dat is hier ook het geval. Zo is de korte inleiding tot het Van Arkel-deel nogal teleurstellend. De oevrelijst wordt bovendien ontsierd door nogal wat foutieve straatnamen, eigennamen en voornamen. Van Arkel had een diepgravender BONAS-deel verdiend. Samen met Berlage, en wellicht een enkele andere, heeft hij aan de wieg gestaan van de Nieuwe Kunst, de Nederlandse, meer specifiek de Amsterdamse, variant van de art nouveau. Berlage mag dan grotendeels verantwoordelijk zijn geweest voor de bekende hoekige en rationele ‘reformstijl’ die tussen 1893 en 1898 ontstond, Van Arkel wist daaraan een draai te geven die voor de Nieuwe Kunst minstens zo belangrijk was. Zijn diamantslijperijen mogen dan tamelijk ‘Berlagiaans’ ogen, zijn kantoor- en verzekeringsgebouwen en woonwinkelpanden uit deze periode zijn veel kleurrijker en sierlijker. Het artikel van Marijke Brekelmans in *Bulletin KNOB* (1989, nr. 2) blijft nu voorlopig de meest grondige analyse van de gebouwen van deze architect.

Beter bevelen mij de beide andere, dikkere delen. Het boek over Mutters bevat verscheidene interessante hoofdstukken, zoals over de stedenbouw in Wassenaar en Den Haag en over het vrije ondernemerschap van architecten. Han Timmer laat in het deel over De Roos & Overeijnder zien dat ook deze architecten, vooral bekend van het Sparta-stadion in Rotterdam en het Petrolea-gebouw in Den Haag, belangrijke stappen hebben gezet in de volkshuisvesting en stedenbouw en in de introductie en verspreiding van Ebenezer Howards tuinstadgedachte. De ontwikkeling daarvan is te volgen aan de hand van de Arnhemse wijken Musenberg en Van Verschuerwijk en later in Rotterdam (Vreewijk), Wageningen, Veendam, Voorburg en Delft.

Het hoofddoel van de Stichting BONAS, zo blijkt uit de standaardinleiding, is het inventariseren van het werk van architecten, stedenbouwkundigen, interieur- en landschapsarchitecten uit de negentiende en twintigste eeuw. Daarbij ligt de nadruk op het samenstellen van oevrelijsten en bibliografieën. De meer of minder uitvoerige inleiding is daarbij dus een bonus, al zou het bij veel inleidingen geen kwaad kunnen om in grote lijnen aan te geven wat volgens de auteur en, wellicht belangrijker nog, volgens tijdgenoten het belang van de architect in kwestie was. Dit kan dan tegelijk dienen als een verantwoording voor het uitgeven van een BONAS-deel. Maar, zo vraag ik mij verwonderd af, als inventariseren het hoofddoel van deze reeks

vormt, vanwaar dan die wanverhouding tussen de negentiende en de twintigste eeuw? Van de 67 tot nu toe verschenen deeltjes gaan er slechts acht over volledig negentiende-eeuwse architecten. De Stichting BONAS wil ons toch hopelijk niet wijsmaken dat de twintigste eeuw belangrijker is dan de negentiende, die de bakermat, de *Gründerzeit* van onze moderne instituties, ideeën en begrippen is. Dat de redactie en de raad van advies van de Stichting BONAS de negentiende eeuw niet echt in het vizier hebben, blijkt wel uit de BONAS-website, waarop klinkende namen als Berlage, Dudok, Van Eesteren, Brinkman & Van der Vlugt en Piet Blom niet ontbreken, maar waar niet één klinkende negentiende-eeuwse naam wordt genoemd, uitgezonderd Zocher, die echter als architect van parken wordt opgevoerd. Dat er meer materiaal over de twintigste eeuw voorhanden is en meer onderzoekers zich daarmee bezighouden, zou geen excuus mogen zijn. Van veel belangrijke negentiende-eeuwse architecten wachten we op inventarisatie van hun werk: Th. Romein, Cornelis Outshoorn, Herman Jan van den Brink, L.H. Ebersson,

Isaac Warnsinck, Abraham Nicolaas Godefroy, W.J.J. Offenberg, Arnoldus van Veggel, Nicolaas Kamperdijk, Eugen Gugel, Constantijn Muysken, Ferdinand Jacob Nieuwenhuis, Alfred Tepe, Jacob Frederik Klinkhamer, Jacobus van Lokhorst, Cornelis Peters, om een aantal van de belangrijkste te noemen. Natuurlijk verdient iemand als Outshoorn een uitgebreidere monografie dan een BONAS-deel – hetzelfde geldt voor I. Goschalk en W.N. Rose – maar in zijn geval zal dat een behoorlijke opgave worden, aangezien hij geen archief van betekenis heeft nagelaten. Juist om die reden kan een BONAS-boek dan dienen als vangnet en naslagwerk, dat houvast biedt voor verder onderzoek. BONAS noemt zich een kennisportaal en een kennisinstituut. Van zo'n gewichtig instituut, gespecialiseerd in architectenoeuvres, mag je meer sturing verwachten. En het zou zeker niet mee moeten gaan in de trend om de betekenis van de twintigste-eeuwse architectuur te overschatten en die van de negentiende eeuw te onderschatten.

WILFRED VAN LEEUWEN

CATJA EDENS E.A. (RED.)

VROUWEN IN ARCHITECTUUR

Rotterdam (naio10 uitgevers), 2023, 208 pp., ill. in zwart-wit en kleur, ISBN 9789462087620 (Engelse editie ISBN 9789462087637), € 39,95

Vorig jaar verscheen *Vrouwen in architectuur*, de eerste aflevering van de nieuwe reeks *Documents and Histories*, die naio10 uitgevers zowel in het Nederlands als in het Engels uitbrengt. De reekstitel verwijst naar de uitspraak 'no documents no histories' van historica Mary Ritter Beard: wat niet is gedocumenteerd en waarover men niet schrijft, verdwijnt in de plooiën van de geschiedenis. Daarmee is de reeks met een duidelijke ambitie in het leven geroepen. Ze wil de rol die vrouwen altijd hebben gespeeld in de architectuur, maar die structureel onderbelicht is gebleven, voor het voetlicht plaatsen door vergeten vrouwelijke ontwerpers een gezicht te geven, maar ook door andere waarden in het vak als uitgangspunt te nemen en door mechanismes bloot te leggen die vrouwen en hun impact op architec-

tuur en stedenbouw onzichtbaar hebben gemaakt.

Dit boek past in een groeiend bewustzijn van ongelijkheden in de architectuur en aanverwante ontwerpdisciplines, zoals stedenbouw. De ruimtelijke neerslag van sociale ongelijkheid was al langer een thema onder stedenbouwkundigen en sociologen, maar de wereldwijde gezondheids crisis ten gevolge van Covid-19, de MeToo-beweging en Black Lives Matter brachten het in het centrum van het maatschappelijk debat. Een deel van de architectuurgemeenschap slaagde er tijdens deze crisisjaren in om een langer bestaand besef van ongelijkwaardigheid en van structurele uitsluiting hoog op het agenda te plaatsen in het professionele discours. Deze beweging had en heeft een sterk effect op de feministische architectuurtheorie en

-kritiek. Die bestond uiteraard al decennia – denk bijvoorbeeld aan Matrix, de Londense feministische architectenpraktijk uit de jaren 1980 – maar kreeg nieuwe wind in de zeilen. Het leidde tot een aanzienlijke vermeerdering van themanummers van internationale vakbladen en tentoonstellingen in architectuurmuzea over vrouwelijke ontwerpers. De invulling van auteurschap – vaak toegeschreven aan witte mannelijke individuen en niet aan een team van ontwerpers – werd kritisch bevraagd, podcasts als Respons kaartten het competitieve waardensysteem in onderwijs en professie aan en in netwerken als het Vlaamse Platform voor Architectuur & Feminisme wisselden vrouwen ervaringen uit.

Er is kortom sprake van een paradigmashift in het architectuurdiscours, die emancipatorisch is voor vrouwen en andere gemarginaliseerde groepen in deze professie. De aanstelling van Lesley Lokko – een vrouwelijke architect met *roots* in Schotland en Ghana – als curator voor de Internationale Architectuurbiënnale van Venetië in 2023 past in deze heropleving van feministische architectuurkritiek. Zij gaf collectieve ontwerppraktijken een centraal podium in de internationale hoogmis van de architectuurcultuur, en hanteerde daarbij een veel ruimere geografische blik dan die op het Westen, die doorgaans domineert in Venetië.

De reeks *Documents and Histories* past in deze internationale tendens. De eerste aflevering hanteert een brede definitie van architectuur en van het beroep architect. Ook werkwijzen en kennisdeling van ruimtemakers in de brede zin komen aan bod. Het levert een grote rijkdom op aan nieuwe namen, benaderingen en bronnen van vrouwelijke bijdragen aan architectuur en stedenbouw. Het boek heeft een grote academische waarde, die niet strijdig is met de activistische uitgangspositie. Samenvattend zie ik in *Vrouwen in architectuur* drie strategieën om vrouwen de aandacht te geven die hun toekomst. In de eerste plaats zijn er hoofdstukken die de canon verbreden. Ze doen dat met biografische teksten, veelal monografisch opgezet, van minder bekende vrouwelijke architecten. Ten tweede zijn er hoofdstukken die op zoek gaan naar andere methodieken en waardenkaders om de rol en betekenis van vrouwen in architectuur te beschouwen. In wezen zijn deze teksten een meer fundamentele bevraging van hoe we kijken naar het vak: de taal waarmee we spreken over ruimte en de bronnen die we hanteren voor historisch onderzoek zijn daarin cruciale schakels. Ten derde tracht de bundel ook in de vormgeving de klassieke architectuurpublicatie uit te dagen en de horizon te verbreden.

Zoals gezegd kreeg een aantal vrouwen een biografisch artikel. Ellen van Kessel geeft een korte maar informatieve beschrijving van het leven en werk van Hermance Elisabeth Manon Peyrot, die na een opleiding tot ingenieur in de Verenigde Staten van 1953 tot

1983 als architect bij Publieke Werken Amsterdam een interessant oeuvre van uiteenlopende publieke gebouwen tot stand bracht. Op soortgelijke wijze richt Erica Smeets-Klokgieters de lens op Riné Boérée, van midden jaren dertig tot midden jaren zestig bouwkundig ingenieur bij de Genie, en een gewaardeerd betonspecialist bij complexe naoorlogse bouwwerken. María Novas Ferradás schreef een artikel over Guus Schreuder-Gratama (1897-1978), een weinig bekende architect die haar werk in de luwte maakte en zich – net als veel anderen uit de eerste generatie vrouwelijke architecten – toedeed op het vormgeven van het huiselijke domein.

Andere ontwerpers kregen een uitgebreider en meer beschouwend artikel, dat ruimere vraagstukken met betrekking tot de positie van de vrouw in het vak adresseert. Linda Vlassenrood laat treffend zien dat de naoorlogse stedenbouw in Amsterdam niet kan worden begrepen zonder de invloed en ontwerpen van Jakoba Helena Mulder. Florencia Fernández Cardoso, Fátima Pombo en Hilde Heynen schrijven over de internationaal opererende Elisabeth de Lestrieux, en Erica Smeets-Klokgieters geeft in een tweede bijdrage een boeiende analyse van de hybride wijze waarop de eerste vrouwen het vak architectuur betraden. Carolina Quiroga wijst aan de hand van het werk van Wilhemina Jansen en Ada Kuiper-Struyk van de Rotterdamse Vrouwen Advies Commissie op het belang van maatschappelijk organisaties en publieke instituties die adviseerden op het vlak van stedenbouw en architectuur, en de bepalende positie van vrouwen daarin. Al te lang is de aandacht in de architectuurgeschiedenis gericht geweest op het individuele ontwerpende genie, terwijl de professie niet kan worden begrepen zonder de actoren die actief bemiddelden tussen politici, opdrachtgevers, ontwerpers en ontwikkelaars. Dikwijls was hun werk onmisbaar om de opdracht heel precies te formuleren en daarbij het publiek belang voor ogen te houden.

Deze stukken dragen op heel directe wijze bij tot een verbreding van het perspectief waarmee de canon wordt opgebouwd. Vrouwen op een gelijke manier als hun mannelijke collega's bespreken creëert rolmodellen. Keer op keer blijkt gebrek daaraan een van de redenen waarom jonge vrouwelijke architecten uit het ontwerpvak stappen. Ondanks hun belang hebben die monografische teksten iets dubbelzinnigs. Juist het genre van de monografie heeft er (onterecht) voor gezorgd dat gebouwen veelal aan een enkele mannelijke ontwerper zijn toegeschreven. In haar essay pleit Catja Edens terecht voor een kritische herijking en een verbreding van het begrip auteurschap, waarbij de bijdragen van vrouwen en andere gemarginaliseerde groepen als volwaardig worden erkend.

Om die verbreding van het auteurschap te realiseren, zijn andere bronnen nodig. Twee essays gaan hier expliciet op in. Wanneer we structureel verandering

willen brengen in de historiografie – en dus ook de canonisering – moeten we onze archiefbenadering verbreden. Lidewij Tummers en María Novas Ferradás schrijven in dat kader over hun project ‘Cherchez la femme’. Zij belichten pionierswerk en delen heel genereus de ontwikkelde methodiek met de lezer. Daarbij aansluitend pleit Setareh Noorani voor vernetwerkte architectuurarchieven en kaart ze de poortwachtersfunctie en -effecten van geïnstitutionaliseerde archieven aan. Ze onderbouwt haar kritiek met fundamentele vragen over wie als ruimtelijke actor wordt beschouwd. Noorani analyseert de genderimplicaties van de neoliberale benadering van architectuur als object, waardoor architectuur als een gemeenschappelijk project waaraan velen bijdragen onzichtbaar wordt.

Om anders te kijken naar wie de ruimte maakt, is ook een ander vocabulaire nodig. De Nederlandse vertaling en handzame toelichtingen van nieuwe Engelse terminologie door Indira van 't Klooster wijdt lezers in de eerste beginselen van feministische theorie in. De bijdrage van Rixt Hoekstra over feministische kritiek op de gebouwde omgeving toont dat de basis hiervan twee generaties terug werd gelegd. Terwijl Hoekstra op zoek gaat naar wortels, is de tekst van Lara Schrijver prospectief. Aan de hand van de theorie van bell hooks (pseudoniem van Gloria Jean Watkins) analyseert ze hoe rivaliteit, competitie en dominantie geldend zijn in de architectuursector en zo een patriarchaal systeem in stand houden. Ze levert een overtuigend pleidooi voor een omkering van waarden en het omarmen van ruimhartigheid.

Deze eerste aflevering van *Documents and Histories*

geeft een panoramisch beeld van wat ‘vrouwen in architectuur’ in Nederland zou kunnen behelzen en laat zien dat het potentieel bijzonder groot is. Die breedte werkt goed als stevige inleiding op dit thema, maar heeft ook een keerzijde. Door de veelheid mist het boek soms focus. Ik denk daarom dat volgende afleveringen baat zouden hebben bij een duidelijkere thematische of methodologische afbakening.

Vrouwen in architectuur tracht ook in vormgeving en schrijfstijl conventies uit te dagen. Zo onderstreept de typografie vrouwelijke auteurs en ontwerpers door hun namen op te laten lichten in de tekst. Voor deze nadruk op hun sekse is wat te zeggen, maar uiteindelijk zal meerstemmigheid de enige weg zijn om het vak meer inclusief te maken. Een andere keuze is om de biografieën van de – overigens uitsluitend vrouwelijke – auteurs nadrukkelijk vooraan in het boek te plaatsen. Daarmee draagt het boek ook bij aan de verbreding van het huidige veld van architectuurcritici en -historici. Die auteurs vertrekken bovendien soms vanuit hun eigen ervaring en verweven die met meer algemene beschouwingen die zijn onderbouwd met gedegen literatuur- en bronnenonderzoek. Deze persoonlijke betrokkenheid maakt *Vrouwen in architectuur* tot een tijdsdocument dat de sinds de jaren 2020 verbrede blik en verhoogde gevoeligheid voor de discriminerende mechanismes onder de aandacht brengt. Het boek doet dat door de processen van uitsluiting academisch te onderzoeken én door voorstellen te formuleren voor een meer inclusieve architectuurpraktijk.

SOFIE DE CAIGNY

WILLEMIEKE OTTENS

STANDHOUDEN. ADELLIJK LANDGOEDBEHEER IN NEDERLAND DE TWINTIGSTE-EEUWSE GESCHIEDENIS VAN LEUVENUM EN DE BANNINK

Gorredijk (Noordboek), 2022, 472 pp., ill. in zwart-wit en kleur,
ISBN 9789056159160, € 49,90

De landgoederen Leuvenum op de Noordwest-Veluwe en De Bannink in Salland waren tot het begin van deze eeuw in bezit van de adellijke familie Sandberg. Over de geschiedenis hiervan verscheen het boek *Standhouden. Adellijk landgoedbeheer in Nederland*, de handels-

editie van het proefschrift waarop Willemieke Ottens in 2022 aan de Rijksuniversiteit Groningen promoveerde. De auteur kreeg van de Stichting Sandberg van Leuvenum toegang tot het huisarchief en kon zo vele details over met name de twintigste-eeuwse geschie-

denis aan het licht brengen. Daarbij verliest ze de grote lijnen echter niet uit het oog. Dat blijkt al uit de titel: naast de geschiedenis van de landgoederen gaat het in bredere zin over landgoedbeheer door adellijke bewoners in de twintigste eeuw. De stand die moest worden opgehouden in veranderende omstandigheden is niet alleen die van de maatschappelijke positie van de familie, maar evenzeer die van de fysieke stand van het landgoed – in meerdere betekenissen van het woord het kapitaal van de eigenaren.

Ottens concentreert zich op de twintigste eeuw en dan met name de tweede helft daarvan. De familie Sandberg had echter al een langere band met de beide landgoederen. Samuël Johannes Sandberg kocht in 1812, na zijn huwelijk met Aleyda Johanna van Westervelt, het landgoed Leuvenum van zijn schoonvader. Door dit huwelijk mocht hij zich ook heer noemen van De Essenburg bij Hierden en eigenaar van het landgoed De Bannink.

Al deze landgoederen hadden voordien generaties lang gediend als buitenverblijven van de familie Van Westervelt. De Bannink was in 1682 gekocht door Joan Jordens, een lid van het Deventer stadsbestuur. Het diende vier generaties van die familie als buitenverblijf, vererfde later in de familie Van Westervelt en uiteindelijk via de vrouwelijke lijn in de familie Sandberg.

Leuvenum was van oorsprong een onderdeel van het landgoed De Essenburg bij Hierden, dat na 1721 door erfenis in de familie Van Westervelt was gekomen. In 1744 kwam een landhuis op Leuvenum tot stand, dat in het midden van de negentiende eeuw werd afgebroken. De huizen op Leuvenum en De Bannink vormden de kern van een uitgestrekt grondbezit van de Van Westervelts en vanaf 1812 van de familie Sandberg. Na het overlijden van Samuël Johannes Sandberg in 1854 werden de landgoederen verdeeld over twee zoons. Leuvenum kwam eind negentiende eeuw in handen van Henri François Maria Elisa Sandberg, een kleinzoon. Diens beide zoons hadden geen belangstelling om het over te nemen, waarop Henri zich tot zijn neef Johan wendde, in de hoop zijn geliefde landgoed in de familie te houden. Deze was daartoe bereid, mede doordat zijn schoonfamilie financieel wilde bijspringen. Zo kwam Leuvenum in 1919 in bezit van jonkheer Cornelis Johannes (Johan) Sandberg en zijn echtgenote Ernestine Sandberg-de Beaufort. Na het overlijden van zijn vader erfde Johan in 1938 diens landgoed De Bannink. Het echtpaar kreeg vier kinderen: Anna Maria Ernestine Louise (Tient), Rudolf Anthoni Peter (Dof), Antonia Catharina (Kiek) en Mechteld Aleida Johanna (Mechteld). Op hen richt het voornaamste deel van het onderzoek zich.

Johan Sandberg was zich sterk bewust van zijn status en het familiesentiment. Dat kwam duidelijk tot uitdrukking in het nieuwe huis dat hij in 1921 op Leuvenum liet bouwen: bijna een kopie van kasteel De Es-

senburg bij Hierden, al sinds begin negentiende eeuw de kern van het familiebezit. In de tijd dat er op Leuvenum werd gebouwd, worstelde zijn familie op De Essenburg juist met de instandhouding van het Hierdense landgoed, een strijd die ze niet lang daarna zouden verliezen. Na het overlijden van de douairière Sandberg in 1922 erfde haar oudste zoon, een oom van Johan, De Essenburg, maar deze kon de erfbelasting nauwelijks opbrengen. Bovendien waren de effecten in haar nalatenschap door de omstandigheden van de tijd grotendeels waardeloos geworden. Noodgedwongen werd het landgoed in 1924 verkocht aan projectontwikkelaars, waarmee een belangrijk statussymbool uit het bezit van de familie Sandberg verdween.

Leuvenum bood Johan Sandberg gelegenheid om de landadellijke levensstijl waarin hij was opgegroeid voort te zetten, een cultuur die wortelde in de negentiende eeuw. Het vormde de basis van zijn positie als adellijk grootgrondbezitter en hoofd van de sociale gemeenschap van pachters, huurders en personeelsleden. Onderdeel van die leefstijl vormde de jacht, die stevast gepaard ging met uitgebreide partijen. De jacht speelde een belangrijke rol in het bosbeheer; de bossen moesten door hun diversiteit een goede leefomgeving voor klein wild vormen en de wegen en paden daarin voor een optimale toegankelijkheid voor de jachtpartijen.

Leuvenum en De Bannink hadden een verschillend karakter. Op Leuvenum draaide alles om het landhuis. Het landschap eromheen bestond voor een belangrijk deel uit productiebos en kleinschalige landbouw. De landgoedgemeenschap werd er verbonden door sociale activiteiten die plaatsvonden op en rond het huis, maar ook in de school en de gemeenschapszaal op het landgoed. Op De Bannink vormde het landhuis in veel mindere mate het centrum, maar waren de bewoners vaak al generaties lang verbonden met de grond, en daarmee met elkaar.

Het gezin Sandberg kreeg een zware slag toen in februari 1945 vader Johan en zoon Dof werden gearresteerd op verdenking van hulp aan het verzet. Geen van beiden overleefde de deportatie naar een concentratiekamp in Duitsland. Na de oorlog stonden Ernestine en haar dochters voor de taak om de landgoederen in stand te houden zonder dat ze daar veel ervaring mee hadden. Het werk kwam voornamelijk terecht bij de freules Kiek en Mechteld; oudste zus Tient was arts geworden en bemoeide zich weinig met het beheer van de landgoederen. Hoe de zussen na de oorlog het beheer hebben gevoerd, zegt veel over de waarde die ze aan de landgoederen toekenden en hoe zij hun eigen maatschappelijke positie zagen.

De twintigste eeuw was voor landgoederen een spannende tijd. Veel historische buitenplaatsen en landgoederen verdwenen door toenemende verstedelijking, industrialisatie en woningbouw. Wanneer het

voortbestaan onder druk komt te staan door externe factoren zoals deze, en niet te vergeten de toenemende overheidsbemoeienis door middel van wetgeving, worden eigenaren tot keuzes gedwongen en komt aan het licht wat geërfde rijkdom, status en maatschappelijke positie nog betekenen, en wat er nodig is om de boel in stand te houden. Juist deze vraag speelt een centrale rol in dit boek: wat doe je als je een landgoed erft en bovendien ook de opvatting hebt meegekregen dat je van een oude familie van stand bent die een zekere rol heeft te vervullen. Kun je dan je landgoed beschouwen als een bedrijf of een vermogensbestanddeel dat je kunt afstoten of transformeren als het niet meer rendeert? Een breed gedeelde opvatting onder eigenaren en gebruikers van landgoederen – zeker wanneer die al lang in de familie zijn – is dat je een landgoed beheert voor familie en gemeenschap en voor de lange duur, waarbij je zelf maar een tijdelijke bewoner, een passant bent.

De handelwijze van de zussen maakt duidelijk dat die voor een heel groot deel te maken had met een standsbesef dat ze van jongs af aan meegekregen. Ze beschouwden het grondbezit niet primair als inkomstenbron, maar vooral als bezit dat bijdroeg aan hun maatschappelijke positie en die van hun familie, en om die reden behouden moest blijven. Ze wilden zo veel mogelijk bij het oude laten; de tijd werd als het ware stilgezet op de landgoederen, al werd het leven wel wat soberder. Zo werden de jaarlijkse personeelsfeesten niet langer voortgezet en droegen de bewoners zelf ook bij aan het tuinonderhoud. Ze investeerden niet in innovatieve verdienmodellen, maar richtten zich voornamelijk op het verpachten van de landbouwgrond en het beheer van de productiebossen. Die leverden meestal maar net genoeg op om de kosten te dekken. Externe factoren leidden echter in toenemende mate juist tot verandering in de positie van adellijke landeigenaren zoals de freules. Ottens wijst daarbij onder meer op de terugloop van de hoeveelheid personeel en de gestegen loonkosten. De zussen hielden ook lang vast aan de rechtsvorm van hun bezit; pas in 2002 besloten ze om de landgoederen in een familiestichting onder te brengen. Leuvenum be-

stond toen uit 528 hectare bos- en landbouwgrond en De Bannink uit 277 hectare, met op beide landgoederen enkele pachtboerderijen en verhuurde woningen. De vasthoudendheid van de freules is verklaarbaar vanuit het wereldbeeld waarmee ze groot werden, en bewonderenswaardig in het licht van de toenemende druk op de landgoederen door regels op het gebied van ruimtelijke ordening, natuurwetgeving, sociale en fiscale wetgeving en zo meer, maar uiteindelijk bleken die externe ontwikkelingen sterker.

De landadellijke leefstijl waarin de freules opgroeiden, hoort tegenwoordig grotendeels tot het verleden. Dat maakt dat het nu mogelijk is om die wereld als historisch fenomeen vast te leggen en te duiden. Het boek past dan ook in een groeiend aantal publicaties over individuele historische buitenplaatsen en landgoederen. Deze hebben veelal een indeling die onderscheid maakt tussen de architectuur van het huis, tuin en parkaanleg, interieurs, en de bewoners. Dit boek stelt de bewoners centraal en kiest van daaruit voor een integrale en chronologische benadering. Ottens zet aan het begin van het verhaal meerdere onderzoeklijnen uit en brengt die op verschillende plaatsen met elkaar in verband. Daarbij is nadrukkelijk aandacht voor de landgoedgemeenschap: de pachtboeren die door hun manier van landbouw bedrijven invloed uitoefenen op de inrichting en het gebruik van het landschap en op veranderingen daarin. Op deze manier wordt duidelijk hoezeer alle aspecten van vormgeving en gebruik elkaar beïnvloeden en samenhangen met maatschappelijke ontwikkelingen en regelgeving.

Ottens schakelt tussen schaalniveaus, perspectieven en actoren. Daarmee is zij erin geslaagd een samenhangende integrale geschiedenis van de landgoederen te schrijven en deze te plaatsen in een bredere context. De auteur heeft een heldere schrijfstijl en de fraaie vormgeving met tal van foto's en kaarten ondersteunt het verhaal. Ottens maakt de ambitie van de hoofdtitel waar; het boek overstijgt het particuliere verhaal van Leuvenum en De Bannink en vormt een gedegen geschiedschrijving die als pars pro toto kan dienen voor de ontwikkeling van adellijk landgoedbeheer in Nederland in de twintigste eeuw.

MARTIN VAN DEN BROEKE

restauratie van een achttiende-eeuwse rococozaal

LEENHOUTWEG

LOUW...
AARDAPP...
GR...
12345 GROOTE

9 789083 438306